

А. І. Лакотка

Пад стрэхамі прашчураў

Мінск
"Польмя"
1995

ББК 85.113(2)(4Бєи) Л 19
УДК 721(476)(091)
Мастак А. І. Мялоў

© OCR: Камунікат.org, 2016
© Інтэрнэт-версія: Камунікат.org, 2016
© PDF: Камунікат.org, 2016

Лакотка А. І.

Пад стрэхамі прашчураў / Маст. А. І. Мялоў. — Мн.: Польшыма, 1995. — 384 с.: іл.
ISBN 985-07-0039-4.

Кніга прысвечана народнаму беларускаму дойдству, якое разглядаецца як асяроддзе прабывання этнасу. У папулярнай форме раскрываюцца гістарычна абумоўленыя асаблівасці рассялення нашых далёкіх продкаў, характарызуюцца тыпы паселішчаў, грамадскіх і культурных збудаванняў, двароў і сядзіб, вытворчых пабудоў. Паказаны магчымасці ўвасаблення народных традыцый у сучаснай архітэктуры.

Адрасавана ўсім, хто цікавіцца гісторыяй і культурнай спадчынай роднага краю.

ISBN 985-07-0039-4
© А. І. Лакотка, 1995
© Афармленне А. І. Мялоў, 1995

3 ЖЫВАТВОРНЫХ ГЛЫБІНЬ

Усё жывое на Зямлі ў той ці іншай ступені вымушана клапаціцца пра пэўныя камфортныя ўмовы для жыццядзейнасці. На раўнінах Еўропы, дзе прырода не дала натуральных варыянтаў жытла ў выглядзе пячор і гротаў, чалавек павінен быў ствараць штучнае жыллё. Тып яго залежаў, з аднаго боку, ад прыродна-кліматыхных умоў, а з другога — ад віду культурна-гаспадарчай дзейнасці людзей.

Рэшткі найбольш старажытных на Беларусі жытлаў, зробленых з костак буйных жывёл, у прыватнасці мамантаў, адносяцца да эпохі старажытнага каменнага веку (Бердыж на Сожы, Юравічы каля Прыпяці) і належаць першабытным паляўнічым. Жыхары эпохі сярэдняга каменнага веку разам з паляваннем займаліся рыбалоўствам, збіральніцтвам. У якасці будаўнічага матэрыялу пераважала дрэва, жытлы мелі большыя памеры, для пакрыцця стрэх узводзімых шалашоў скарыстоўвалі скуру жывёл.

Збіральнікі, паляўнічыя і рыбаловы ў пошуках здабычы вымушаны былі вандраваць. Іх часовыя месцы абітання нельга назваць паселішчамі. Гэта стаянкі. Развіццю аседласці спрыяла зараджэнне земляробства ў эпоху бронзы і жалеза. Стала мэтазгодным узводзіць пабудовы больш моцныя і даўгавечныя, разлічаныя не на адно пакаленне. У гэты час узнікаюць заглыбленыя ў зямлю жытлы, падобныя на склепы ці зямлянкі, што рабілі ў час вайны партызаны і жыхары пагарэлых вёсак. Разам з набыццём камфортнасці зямлянка вырашала для старажытнага чалавека і шмат тэхнічных праблем будоўлі. Калі качэўнік уцяпляў сцены сваёй юрты скурамі і ваўнянымі дыванамі дзякуючы шматлікім статкам, з якімі ён вандраваў, дык земляроб павінен быў клапаціцца аб зберажэнні цяпла ў сваім жытле іншым чынам. А як гэта зрабіць, не валодаючы тэхнікай узвядзення сцен з бярэвён? Натуральным з'явілася імкненне заглыбіцца ў зямлю. У гэтым выпадку стромкая шалашападобная страха не падыходзіла, бо, засцерагаючы зямлянку ад дажджу, яна не забяспечвала аддалены ад яе сцёк вады. Страха павінна была нагадваць па форме натуральны пагорак. Рацыянальным у такім разе з'яўляўся двухсхільны дах, які ў выніку вызначыў прамакутную форму жытла. Вось чаму ў народаў, продкі якіх былі земляробамі, традыцыйныя жытлы маюць квадратную ці прамакутную формы альбо іншыя, вытворныя ад іх. Гістарычна сфарміравалася і разуменне такой формы як аптымальнай і зручнай. З асваеннем

канструктыўных уласцівасцей дрэва пачалі рабіць скляпеністыя стрэхі, якія да таго ж можна было ўцяпаіць тою ж зямлёю.

Паступова ў працэсе рассялення і гаспадарчай дзейнасці людзей фарміравалася асяроддзе іх абітання. На тэрыторыі, дзе цяпер размяшчаецца Беларусь, край лясоў і лугоў, рэк і балот, ва ўмовах умеранага клімату, асноўным заняткам насельніцтва стала земляробства. Менавіта яно вызначыла працэсы рассялення і паклала пачатак фарміраванню тэрыторыі абітання спачатку плямёнаў, потым народнасцей і, нарэшце, народу Беларусі. Асяроддзе жыццядзейнасці этнасу склалі паселішчы, вёскі і гарады, сядзібы, дамы, гаспадарчыя і вытворчыя збудаванні, палеткі, дарогі, масты і г. д. Іх стварэнне сведчыла аб узнікненні у старажытным грамадстве такой важнай галіны калектыўнай вытворчасці, як будаўніцтва, архітэктура.

Перш чым прыступіць да апавядання пра народнае дойлідства, неабходна сказаць некалькі слоў пра прадмет архітэктуры, каб зразумець тую важную акалічнасць, што народнае дойлідства з'яўляецца крыніцай грамадзянскай архітэктуры, якую мы разумеем як высокае мастацтва, адну з асноўных састаўляючых сусветнай цывілізацыі.

Можа скласціся ўражанне, што прадмет архітэктуры — гэта падмуркі, сцены, формы дахаў і г. д. Але такое здаецца толькі на першы погляд. Сапраўдны прадмет архітэктуры — прастора, часціца сусвету. І мастацтва архітэктуры на самой справе выяўляецца не ў прыгажосці сцен і вокнаў, а ва ўдала знойдзеным рашэнні ўнутранага асяроддзя будынку, яго зручнасці, камфорце, мэтазгоднасці.

Матэрыялы і канструкцыі — тая сродкі, пры дапамозе якіх рашаецца задача арганізацыі прасторы, асяродка. Пячоры і гроты, утульныя лагчыны, пляцоўкі пад густымі шатамі дрэў былі першымі элементамі, што прырода прадаставіла старажытным людзям. У ёй чалавек запазычыў і многія прыныцыповыя канструкцыйныя рашэнні пабудовы. Галоўным законам прыроды, які на гэта ўплываў, з'яўляўся закон сусветнага прыцягнення — гравітацыі. Стромкі шалаш быў просты ў выкананні і забяспечваў хуткі сцёк дажджавой вады. Ці не таму гэта найпрасцейшае збудаванне збіральнікаў і паляўнічых дайшло да нашых часоў і ў эскімосаў, і ў індусаў, і ў плямёнаў афрыканскай сельвы, і ў жыхароў Акіяніі, і ў качэўнікаў Тыбету і Гобі. Жытло, якое пайшло ад шалаша,— круглае ў плане (круг — аснова канічнай паверхні збудавання). Менавіта круг ляжыць у аснове юрт манголаў, народаў Сярэдняй Азіі, калмыкаў і г. д. Адчуванне прасторы ў межах круга на працягу стагоддзяў замацавалася ў свядомасці разуменнем камфорту жытла.

Раскопкі старажытных гарадоў Міжземнамор'я і Прычарнамор'я выявілі шчыльную забудову квадратнымі ячэйкамі значных плошчаў паселішчаў. У жыхароў лясной паласы Еўропы прамакутная форма збудаванняў абумовілася формай зрубнай ячэйкі, клеткі, клеці (узводзіць з бярэвён кругляя ў плане пабудовы было немэтазгодна). Такім чынам, канкрэтныя прыродныя ўмовы і вытворчая дзейнасць людзей уплывалі на фарміраванне характэрных для сусветнай архітэктуры рыс.

Гэта адносіцца таксама і да развіцця жытла па вышыні. Так, на сухіх тэрыторыях з умераным кліматам дамы ўзводзілі на невысокіх падмурках ці нават без іх. Ролю падлогі выконвала зямля, пазбаўленая верхняга гумусавага слою, замест якога клалі гліну і ўтрамбоўвалі яе. У рэгіёне сярэднеўрускай раўніны такое жылё называлася «позёмным» (ад слова «позёмка»). І наадварот, на Рускай Поўначы, дзе значная вышыня снежнага пакрыва і высокі ўзровень паводкавых вод, жытлы ставілі на падклеці, дадатковым зрубе. У балоцістых раёнах Палесся свірны, клеці і іншыя пабудовы рабілі на палях, вышэй ад зямлі.

Шырокае ўвасабленне ў дрэве атрымала слупава-бэлезная канструкцыя будынкаў. Злучаныя гарызантальнай бэлькай вертыкальныя слупы, якія перадавалі нагрузку ад страхі на зямлю, сталі зыходнымі элементамі статыкі пабудоў. Эвалюцыя гэтай канструкцыі на працягу тысячагоддзяў прывяла да яе своеасаблівага адлюстравання ў камені: калоны, што падтрымліваюць франтон. На працягу стагоддзяў калоны-слупы і бэлькі набылі пэўныя дэкаратыўна-пластычныя рысы — узнік ордэр, мастацка-канструкцыйная сістэма, якая распаўсюдзілася ва ўсім свеце. Найбольш яркія прыклады — архітэктура Старажытнай Грэцыі і Старажытнага Рыма і вяртанне да іх ідэалаў у стылях Адраджэння і класіцызму.

З цягам часу мастацкую асэнсаванасць набылі і штучныя прататыпы пячор — купалы і аркі. Да таго як людзі навучыліся складваць сутарэнні з каменю, іх рабілі з драўніны. Сутарэнні і арачныя падкосы ў драўлянай архітэктуры дазвалялі ствараць патрэбную прастору, выразныя света-цэневыя суадносіны. Такім чынам рацыянальна-канструкцыйныя рашэнні ў архітэктуры паступова пераўтвараліся ў элементы будаўнічага мастацтва, рабіліся выяўленчымі сродкамі ў імкненні надаць пабудове вобразнасць, эмацыянальны змест.

Вопыт сусветнай архітэктуры выпрацаваў пэўныя агульныя законы, якія найбольш яскрава праяўляюцца ў драўляным дойлідстве. Першы з іх — закон функцыянальнасці, г. зн. адпаведнасць архітэктуры збудавання і яго частак практычнаму (функцыянальнаму) прызначэнню. Напрыклад, формы крэпасці, царквы

альбо палаца абумоўлены фартыфікацыйнымі, культавымі, жыллёвымі функцыямі і павінны ім адпавядаць. Калі абраныя для архітэктурнага аблічча будынка формы не выяўляюць яго сутнасці (напрыклад, вежы ў пабудове жылога прызначэння), значыцца, мы маем справу з эклектыкай. У XIX — пачатку XX стагоддзя эклектычныя формы ўжываліся ў архітэктуры драўляных асабнякоў, палацаў, віл. Прыклад таму — дом 1908 года ў г. Бабруйску па вул. Інтэрнацыянальнай, 11. Эклектыка звязана з такой архітэктурна-мастацкай плыню азначанага перыяду, як мадэрн, у стылі якога ўзведзены шматлікія драўляныя маёнткі і вiлы, гаспадарчыя і культавыя збудаванні на Беларусі.

Другі закон — канструкцыйнасці — патрабаваў, каб канструкцыі пабудовы былі не толькі рацыянальнымі з пункту гледжання выкарыстання матэрыялу, але і трывалымі, адпавядалі фізічным уласцівасцям матэрыялу, а таксама тэхналогіі будаўнічых работ. Менавіта ў творах драўлянага дойлідства кожная дэтал займае дакладнае месца ў размеркаванні сіл у пабудове, пачынаючы ад крокваў да слупоў-апор і, нарэшце, падмуркаў у выглядзе слупоў ці каменяў пад вугламі. У мураванай жа архітэктуры многія канструкцыйныя элементы схаваны ў масе матэрыялу.

Трэці закон — закон формы. У выбары апошняй значную ролю адыгрывалі традыцыі. Напрыклад, формы абаронных збудаванняў вызначаліся стратэгіяй і тактыкай баявых дзеянняў (набегі, асады). А вось культавыя пабудовы ўзводзіліся згодна з архітэктурнымі традыцыямі таго ці іншага веравызнання.

І апошні закон — закон прыгажосці. З дапамогай яго набывалі матэрыяльнае ўвасабленне светапогляд і эстэтычныя ідэалы пэўных эпох і народаў.

Дзеянне законаў архітэктуры ў сукупнасці забяспечвае стварэнне цэласнага, арыгінальнага аблічча збудавання, якое выклікае адпаведныя вобразныя асацыяцыі і эмацыянальны настрой. Стромкія, вертыкальныя формы спараджаюць адчуванне стройнасці, лёгкасці, узнёскасці і, наадварот, грувасткія і прысадзістыя — змрочныя пачуцці. Як адзін з выразных відаў мастацтва архітэктурнае часам параўноўваюць з музыкай. Вядома, што асновай будовы музычнага твору з'яўляецца рытм. Ён жа — адзін з важнейшых элементаў і архітэктуры. Рытм прысутнічае ў чаргаванні форм і дэталей і вызначае паслядоўнасць успрыняцця як пабудовы, так і яе частак. Але для дасягнення выразнасці архітэктурнае карыстаецца і ўласнымі, спецыфічнымі сродкамі. Гэта — прапорцыі і маштаб. Ад іх залежыць суразмернасць збудаванняў чалавеку, навакольнаму ландшафту, набыццё фізічнай і духоўнай камфортнасці.

Калі ў збудаванні, узведзеным па праекту дойліда, рытм, прапорцыі, маштаб вызначаюцца ведамі, інтэлектам, творчымі здольнасцямі і культурай мастака, то ў драўлянай архітэктуры усё гэта — вынік творчасці пакаленняў. Зашыфраваныя ў іх культура і светапогляд мінулых эпох маюць для сучаснасці і нашчадкаў пэўнае пазнавальнае значэнне і таму належаць рэстаўрацыі і захаванню. Тут сапраўды дарэчы выказванне М. В. Гогаля, што «архітэктура — гэта таксама летапіс свету, яна гаворыць тады, калі ўжо маўчаць і песні, і паданні».

Сукупнасць аб'ёмаў, мастацкія і функцыянальныя заканамернасці іх спалучэння ствараюць аб'ёмна-прасторавую кампазіцыю. Гэта, па сутнасці, абагульняючы крытэрыі, які прысутнічае ў забудове сялянскага двара, паселішча, абліччы драўнянай царквы і капліцы і дазваляе апісаць асобны аб'ект ці ансамбль усебакова і разнастайна.

Цалкам ахарактарызаваць і зразумець архітэктуру і канкрэтны яе помнік магчыма толькі з улікам нацыянальных, гістарычных і рэгіянальных акалічнасцей культурнага комплексу.

У асяроддзі абітання, створаным архітэктурай, прысутнічаюць і іншыя віды мастацтваў: скульптура, жывапіс, роспісы і г. д. У традыцыйным драўляным дойлідстве жылію ці рытуальную прастору будынка дапаўняюць вырабы народных мастацкіх промыслаў: ткацтва, керамікі, пляцення з саломкі, кавальства і іншых. Разам з мэбляй і прадметамі побыту яны канчаткова фарміруюць прастору існавання. Народнае дойлідства выступае як адна з этнаграфічных прыкмет. Наогул асаблівасці народнай архітэктуры — вытворныя ад традыцыйнага побыту, матэрыяльнай і духоўнай культуры, сацыяльных і гаспадарчых умоў. Геаграфічны арэал рассялення этнасу, ландшафтна-кліматычныя ўмовы сфарміравалі пэўныя традыцыі выкарыстання будаўнічых матэрыялаў і вырабу канструкцый. Адна з галоўных этнаграфічных прыкмет народнай архітэктуры — культурнае асваенне народамі ландшафту ў працэсе гістарычнага развіцця, г. зн. фарміраванне экалагічнай прасторы абітання, а таксама сістэмы рассялення. У выніку эвалюцыі ўзніклі пэўныя тыпы паселішчаў — ландшафтна-прасторавыя ансамблі, стварыліся асобныя функцыянальныя зоны (тэрыторыі культурных і грамадскіх збудаванняў, сядзіб, вытворчых будынкаў і г. д.).

Аднак народнае дойлідства — гэта не толькі матэрыяльнае асваенне нейкай прасторы, але і яе духоўнае разуменне. Менавіта таму лясныя ўрочышчы, асобныя курганы, балотныя нізіны мелі назвы: урочышча Чырвонае, Мар'іна Горка, Пасекава Горка, Лысая Гара, Князь-возера, балота Вялікі Мох і г. д. Абранне месца для будоўлі, этапы будаўніцтва суправаджаліся разнастайнымі

рытуальнымі і магічнымі дзеяннямі. Магічны сэнс надаваўся шматлікім элементам пабудовы (ганку, вокнам, кутам, пячноту слупу, коміну і інш.), дрэвам, што раслі ля прысады. Аб'екты народнай архітэктуры заўсёды прысутнічаюць у фальклору і міфалогіі.

Беларусы, як і іншыя народы Усходняй Еўропы, усведамлялі доўліства як частку прыроды, яе дар. І сапраўды: і драўляная брама, і гаспадарчыя пабудовы, і калодзеж-журавель, і хата, і абсталяванне хатняга інтэр'еру — усё гэта было зроблена з дрэва. На драўляных кроснах ткалі палатно, у драўлянай калысцы пеставалася немаўля, на драўлянай жалейцы ігралі продкі свой гімн адзінству чалавека і прыроды, міру паміж руплівай працай хлебараба і вечнай прыгажосцю шчодрой зямлі пад стрэхамі пращчураў.

АД
ГАРАДЗІШЧАЎ І СЕЛІШЧАЎ
ДА ГАРАДОЎ І ЗАМКАЎ

Славяне рухаліся на поўнач і ўсход уздоўж рэк: дрыгавічы — па прытоках Прыляці (Гарынь, Сцвіга, Шчара, Лань, Случ, Пціч); радзімічы — па Дняпры і Сожы; крывічы — уздоўж Віліі і Заходняй Дзвіны. Ля месц зліцця рэк і ручаёў яны спыняліся, будавалі гарадзішчы. У залежнасці ад ландшафту вылучаюцца некалькі тыпаў гарадзішчаў: поплаўныя, мысавыя (на надпоплаўным узвышшы) і балотныя. Прыкладам першага з'яўляецца славутае гарадзішча IX — XII стагоддзяў на Менцы (Мінскі раён). Цытадэль (малое гарадзішча) і вакольны град (вялікае гарадзішча) размешчаны ля месца зліцця Менкі і ручая Дуная. Агульная плошча ўмацаванняў каля 1 га. Навокал гарадзішча сярод надпоплаўнага плато на плошчы ў 30 га раскіданы шматлікія селішчы.

Другі тып складалі тыя гарадзішчы, што знаходзіліся на крутым узбярэжжы, як, напрыклад, у Браславе ці Лукомлі.

Балотныя гарадзішчы, якія былі характэрны для паўднёвых рэгіёнаў, ставілі на сухіх выспах ці пячаных грывах у гушчары лесу. Да іх вялі патаемныя сцэжкі.

Рассяленне паступова распаўсюджваецца на тэрыторыі рэчышчавых далін, залесеных хмызамі, маладым падлескам. З развіццём земляробства пачынаецца асваенне надпоплаўных тэрас, пакрытых дрымучымі лясамі. У пушчах высякаюцца дзялянкi, кладуцца прасекі. Распрацоўка зямель уздымаецца да водападзельных узвышшаў.

З бегам часу рассяленне адыходзіць ад водных камунікацый і арыентуецца на сухапутныя шляхі зносін, і ў першую чаргу на гандлёвыя, якія звязвалі Беларусь з краінамі Еўропы і Азіі. Працэс фарміравання рассялення на тэрыторыі сучаснай Беларусі праходзіў у асноўным па той жа схеме, што і ва ўсіх усходніх славян, а таксама ў суседзяў — балтаў. Адрозненні вынікалі з асаблівасцей канкрэтных ландшафтна-кліматыхных умоў пэўных тэрыторый, як, напрыклад, Палесся, унікальнага ў геаграфічных адносінах рэгіёна Еўропы. Тут і марэнныя пагоркі, што чаргуюцца з азёрнымі і рачнымі нізінамі міжрэчча Віліі і Заходняй Дзвіны, і спакойныя раўніны паміж Беразіною, Дняпром і Сожам, і ўзвышшы ля вытокаў Пцічы, і прасторныя нізіны вакол Нёмана і яго прытокаў.

Гарадзішча ўяўляла сабою ўмацаванае пасяленне, абнесенае драўляным тынам, прыстасаванае да натуральных перашкод (балота, рэчка альбо ручай, абрывісты бераг). Плошча вызначалася

з тым разлікам, каб падчас варожага нашэсця за яго сценамі маглі схавацца жыхары навакольных селішчаў. У даславянскія часы, прыкладна ў перыяд з VI ст. да н. э. па II ст. н. э., гарадзішчы і селішчы на тэрыторыі Беларусі падзяляліся на два тыпы: на поўначы пераважалі гарадзішчы, забудаваныя шматкамернымі дамамі. Будова такога дома мела наступны выгляд. Па кутах, у прамежках сцен і на падоўжнай восі ставіліся слупы. Тыя, што ўздоўж сцен, звязваліся ўверсе бэлькамі, а пастаўленыя па восі будынка трымалі бэльку-прагон, на якую абапіралася страха. Сцены і перагародкі з галля, абмазанага глінай, падзялялі пабудову на асобныя памяшканні. Кожнае з іх, калі было разлічана на асобную сям'ю, мела ачаг з камянёў. З II — III стагоддзя паступова слупавыя збудаванні выцясняюцца больш трывалымі зрубнымі.

Збудова гарадзішча мела пэўную структуру. Жылыя дамы ставіліся ў цэнтры кампактнай групай, утвараючы ядро. Паветкі і загоны для свойскай жывёлы размяшчалі далей. За імі ішлі ўмацаванні: частакол ці плот (тын) з бярвён. Буйныя гарадзішчы мелі іншы раз два жылыя ядры.

У пазначаны перыяд у паўднёвых рэгіёнах Беларусі пераважалі селішчы, забудаваныя паўзямлянкамі. Гэта ўжо другі тып гарадзішчаў, якія адыгрывалі ў першую чаргу ролю калектыўнага ўмацавання. Тут размяшчаліся таксама месцы культавых мерапрыемстваў, дзе стаялі ідалы, балваны, куміры, ладзіліся судзілішчы, дзе вырашаліся спрэчкі і іншыя важныя грамадскія праблемы. У гарадзішчы праводзіліся скупчыны, братчыны (сходы, рады старэйшын) і г. д., збіраліся жанчыны для ткання палатна. У найбольш абароненай частцы гарадзішча вылучалася дадатковае ўмацаванне — цытадэль. Астатняя тэрыторыя называлася вакольным градам. У ім знаходзіліся жытлы і гаспадарчыя пабудовы дружыннікаў і рамеснікаў. Рамеснікі кавалі зброю, даспехі, ладзілі зброю і г. д. У цытадэлі жылі начальнік дружыны (князь), старэйшыны. З'яўленне асобнай крэпасці, цытадэлі, відаць, тлумачыцца змяненнямі ў стратэгіі вядзення войнаў у тыя часы. Асноўным спосабам баявых дзеянняў былі імклівыя і кароткачасовыя набегі. Аднак, калі на змену прымітыўнаму частаколу прыйшлі зрубныя ўмацаванні, узяць гарадзішча зналёту аказалася немагчымым. Даводзілася на некаторы час пераходзіць да новага прыёму вядзення вайны — асады. Вось тады і з'явіліся цытадэлі — унутраны ўмацаваны пункт, які дазваляў павялічыць тэрмін супрацьстаяння асаджаных.

З развіццём раннеславянскіх гарадоў цытадэлі пераўтвараюцца ў сапраўдныя крэпасці — дзядзінцы. Лінія абароны вакольнага града адыгрывае дапаможную ролю.

Вакол умацаваных гарадзішчаў у той час пачалі развівацца

гарады раннефеадалнага перыяду. У выніку аддзялення ра-
мёстваў ад земляробства і ўсталявання гандлю горад выступаў як
якасна новы тып паселішча, умовамі развіцця якога з'яўлялася
наяўнасць не толькі княжацкай рэзідэнцыі, але і гандлёвых шляхоў
зносін, як водных, так і сухапутных. Менавіта іх сетка вызначыла
сістэму размяшчэння і развіцця гарадоў: шлях з варагаў у грэкі
ўздоўж Дняпра, з Заходняй Еўропы на Усход праз балтыйскія
порты, Заходнюю Дзвіну і Нёман, мясцовыя шляхі па Прыпяці,
Пцічы, Бярэзіне, Сожу. Прынцыповае адрозненне горада ад
абкружанага селішчамі гарадзішча заключалася ў тым, што гэта
было ў першую чаргу паселішча гандляроў і рамеснікаў. Насупраць
замчышча ці дзядзінца, якія знаходзіліся ў цэнтры, размяшчалася
гандлёвая плошча. Ад яе па радыяльнай схеме адыходзілі вуліцы —
канцы, паміж якімі ляпіліся дамы і сядзібы пасадскага люду,
рамеснікаў. Пасады, слабоды, прадмесці ўтваралі вакольны град,
за якім ішлі драўляныя ўмацаванні з варотамі на напрамках
галоўных дарог. Так выглядала характэрная для ўсходніх славян
горадабудаўнічая схема: град — торг — пасад. Полацк, Бярэсце,
Гародня, Менск і іншыя старажытныя гарады Беларусі ў сваім
развіцці прайшлі праз гэты этап.

Гарантам паспяховага існавання горада ў тых неспакойных
часы з'яўляліся фартыфікацыйныя збудаванні. Як ужо казалася, не
апошнюю ролю адыгрывалі абарончыя ўласцівасці мясцовасці.
Напрыклад, Менскае замчышча з поўдня прыкрывала Няміга, з
усходу — Свіслач, а з поўначы — прасторная багністая нізіна.
Абраная тэрыторыя абносілася штучным насыпным валам. У
падножжы вала з бярвення ўзводзілася драўляная субструкцыя:
каркас, умацаваны іншы раз каменнем. Усё гэта засыпалася
зямлёй. Са знешняга боку схіл вала быў амаль вертыкальны, і
перад ім ставіліся дадатковыя перашкоды: вострыя калы, надоўбы.
З унутранага — больш пакаты і часам узнімаўся з прамежкавымі
гарызантальнымі пляцоўкамі для перамяшчэння абаронцаў уздоўж
сцен. На грэбні вала ставіліся драўляныя ўмацаванні. Прасцейшае
з іх — частакол з вертыкальнымі проразямі для стральбы з лука,
найбольш дасканалыя — сцены з бярвення. Існавалі два асноўныя
канструкцыйныя прыёмы іх узвядзення: гарадні — знешні і
ўнутраны рад сцен, злучаных папярэчнымі перарубкамі; тэрасы —
зрубныя клеткі, з якіх набіраліся сцены, праз пэўныя прамежкі
закіданыя каменнямі. Каб перашкодзіць пад'ёму на сцены са
знешняга боку, іх верхняя частка заканчвалася кансольнымі
выступамі, абламамі. На даху сцен дадаткова замацоўваліся
бярвёны — у час вайны яны скідваліся на галовы нападаючых.

Геаметрычная канфігурацыя вала і сцен выбіралася не ад-
вольна, а зыходзячы з рэальных напрамкаў магчымай атакі. Па

кутах і ў прамежках сцен ставіліся шмат'ярусныя вежы. Яны павінны былі забяспечваць абстрэл на подступах і ўздоўж сцен. Апошняя акалічнасць патрабавала надання вежам формы, набліжанай да круга. З дрэва найбольш рацыянальна рабіліся шасці- і васьмікутнікі, вежы-круглікі. Ярусны вежы вызначалі сектары абстрэлу па дальнасці. Пазней, са з'яўленнем вогнестрэльнай зброі, яны падзяляліся на гарматныя, мушкетныя і пішчальныя. Верхняя пляцоўка выкарыстоўвалася для дазору.

Уезд ва ўмацаванні быў абсталяваны магутнай брамай з цяжкімі, акаванымі жалезам варотамі. У Заходняй Еўропе з часоў Рымскай імперыі склалася традыцыя фланкіраваць браму замкаў і крэпасцей бакавымі вежамі. Нямецкія майстры будавалі падобныя брамы і ва ўсходнееўрапейскіх краінах. Аднак драўлянае дойдства славян вынайшла і іншы варыянт: браму з вежай, узведзенай над яе пралётам (Залатыя вароты ў Кіеве, Менская брама паводле рэканструкцыі Г. В. Штыхава і Ю. А. Зайца). Такая канструкцыя была больш рацыянальнай, паколькі не перашкаджала скразному перамяшчэнню абаронцаў непасрэдна над варотамі. Пазней па гэтаму тыпу ўзводзіліся надваротныя цэрквы (Вострабрамская капліца ў Вільні), вежы ратуш. Вежы маскоўскага Крамя таксама ўяўляюць сабою тыповыя аднавежавыя брамы.

Забудову дзядзінца, замчышча складалі княжацкі двор, сядзібы і дамы дружыннікаў, кавалёў, збройнікаў, княжацкай прыслугі. У княжацкі двор уваходзілі жылыя і гаспадарчыя пабудовы: сені, сенічкі, клеці, свірны, скарбніцы, паветкі, стайні, вазоўні, арсенал, кухонныя памяшканні, памяшканні для прыслугі і шмат якія іншыя. Палаты князя і начальнікаў дружыны ствараалі шматлікія зрубы (клеткі, клеці), злучаныя паміж сабой як у плане, так і па вышыні: на падклецях і ў некалькі ярусаў. Яны мелі ганкі, абкружаныя слупавымі галерэямі, прасторныя сенцы, святліцы. Жылыя памяшканні ацяпляліся печкамі з комінам (Полацк, Бярэсце, Менск). У XI—XII стагоддзях на княжацкіх падвор'ях, у замчышчах і на пасадах пачынаюць будавацца цэрквы.

Большасць пасадскіх жытлаў — гэта адна-, двух- і трохкамерныя дамы на падкладах (кароткіх бярэнах пад вуглом), палях ці падрубам, з самцовымі стрэхамі, падлогай на лагах-падмошніках. Унутранае абсталяванне складалася з печкі-каменкі, прысценных лаў, стала, палацаў.

Гарады Беларусі X—XII стагоддзяў вылучаліся добраўпарадкаваннем. Вуліцы і многія двары мелі пакрыццё з драўляных плах. У старажытных Бярэсці і Менску ў асобных месцах

выяўлена звыш дзесяці слаёў драўляных насцілаў (па меры зношвання новая маставая клалася на старую). Уздоўж вуліц рабіліся драўляныя латкі для сцёку вады.

З вытворчых збудаванняў вылучаліся вадзяныя млыны, якія ставіліся на берагах рэк. Млынарны промысел аказаўся вельмі выгадны, бо меў попыт не толькі ў пасадскага насельніцтва, але і ў навакольных сялян, што і паўплывала на такое размяшчэнне млыноў, зручнае як для гандлю ў горадзе, так і для вывазу на суднах. Сушапутныя дарогі ў тых часы былі нешматлікімі. З летапісаў, паданняў, былін мы ведаем, напрыклад, пра прамаезджыя і вакольныя шляхі да Кіева. Адна з такіх дарог вяла з Менска да Кіева праз Слуцк. У старажытных актах XV стагоддзя ўпамінаецца слуцкая дарога ў наваколі гарадзішча на рацэ Менцы. Дарэчы, тут выяўлены і дрыгавіцкія пахавальныя курганы. Яны мелі наступную асаблівасць: над нябожчыкам узводзіўся зруб з пяці-сямі вяноў і потым насыпалася зямля. Ці не па слуцкай дарозе прасунуліся так далёка на поўнач дрыгавічы? Яшчэ ў XIX стагоддзі краязнаўцы і археолагі звярнулі ўвагу на валуны з пэўнымі меткамі, курганы, каменныя крыжы ўздоўж старажытных дарог. Яны выконвалі ролю арыенціраў, дарожных знакаў. Трапляліся і невядомага прызначэння пляцоўкі, абкружаныя насыпным земляным валам. Мабыць, тут начавалі конныя падарожнікі. Згодна паданням, уздоўж Бярэзіны праходзіла так званая Вітаўтава дарога, па якой, магчыма, вялікі князь у 1397-1398 гадах гнаў палонных татараў з Залатой Арды і Крыма.

З XIII стагоддзя Беларусь уваходзіць у склад Вялікага княства Літоўскага, а з XVI стагоддзя — у склад Рэчы Паспалітай. Гарады атрымоўваюць магдэбургскае права. Іх цэнтрамі становяцца ўжо не дзядзінцы, а плошчы з дамамі гарадскога самакіравання (ратуша), культавымі будынкамі шматлікіх рэлігійных ордэнаў, брацтваў, гандлёвымі радамі, дамамі-крамамі рамеснікаў-гандляроў. Умацаваным аб'ектам робіцца замак буйнога магната, які знаходзіцца каля горада. Так усталяваецца заходнеўрапейская гарадабудаўнічая сістэма: град (замак) — пасад (горад) з торгам пасярэдзіне (гандлёвая плошча).

Двары заможных мяшчан па набору пабудоў нагадвалі фальварачны комплекс: жылы дом з некалькіх святліц, сеняў, кухні, каморы, свірны, гаспадарчыя пабудовы і нават гумнішча. Такія сядзібы абносіліся магутным частаколам ці тынам з закінутых у шулы бяровён, мелі моцныя вароты і насціл з плах ці жэрдак на дварэ. «Чарцёж горада Віцебска 1664 года», гравюры з выявамі Гродна і Бярэсця паказваюць, што ў XVI-XVII стагоддзях гарады акрамя ўмацаванняў мелі разнастайныя грамадскія, культавыя, вытворчыя і жылыя пабудовы. Жытлы феадалаў і багатых гандляроў уяўлялі сабой драўляныя харомы ў 2-3 паверхі з галерэямі, вежамі і дваровай капліцай, а то і царквой.

У канцы XVIII стагоддзя, пасля далучэння земляў Беларусі да

Расійскай імперыі, новы ўрад пачаў ажыццяўляць шэраг мер па рэканструкцыі гарадоў. Зносяцца земляныя валы і ўмацаванні, спрамляюцца і добраўпарадкоўваюцца вуліцы. На працягу наступнага стагоддзя распрацоўваюцца і здзяйсняюцца генеральныя планы Мінска, Віцебска, Магілёва, Гродна, а таксама шматлікіх павятовых і пазаштатных гарадоў. Укараняецца квартальная, ампірная (ад французскага «імперыя») планіроўка, якая лічылася на тых часы самай дасканалай. Поруч з традыцыйнымі гандлёвымі і культавымі збудаваннямі ўзводзяцца і адміністрацыйныя, будынкі пад вучэбныя ўстановы, тэатры, вакзалы, карпусы заводаў, пакгаўзы, электрастанцыі, воданапорныя вежы. У гарадах з'яўляецца водаправод, конка.

Статыстыка пачатку ХХ стагоддзя сведчыць, што ў 1910 годзе ў Мінску налічвалася 7639 будынкаў. З іх толькі 1262 было мураваных, 211 каменна-драўляных і 6166 драўляных. Гэта не дзіўна, бо галоўным будаўнічым матэрыялам для гарадоў Беларусі заставалася дрэва — з яго ўзводзілася больш як 70 працэнтаў збудаванняў. Па колькасці каменных будынкаў на першым месцы знаходзіўся Гродна (40 працэнтаў), а на апошнім — Віцебск (11 працэнтаў). Мураванай забудовай вылучаліся Ліда (47 працэнтаў), Брэст (42 працэнты). У большасці ж правінцыяльных гарадоў доля каменнай забудовы не перавышала 1 працэнта (Быхаў, Сенна, Чавусы, Лепель, Рэчыца). Па драўляных стрэхах першае месца сярод губернскіх гарадоў займаў Мінск (67 працэнтаў). У гарадах Гродзенскай губерні 36 працэнтаў складалі стрэхі з дахоўкі, 38 працэнтаў — дранкавыя і гонтавыя і 18 працэнтаў — жалезныя. У шмат якіх павятовых і правінцыяльных гарадах пераважаалі саламяныя стрэхі (Адэльск — 84, Плюшчаны — 82, Драгічын — 78 працэнтаў). Па працягласці брукаваных вуліц вылучаўся Гродна (81 працэнт), далей ішлі Мінск (42 працэнты), Магілёў (38 працэнтаў) і Віцебск (35 працэнтаў). Мінск і Магілёў уваходзілі ў склад 14 гарадоў паўночна-заходняй часткі Расійскай імперыі, дзе меліся тратуары ад паловы да трох чацвёртых працягласці вуліц. Гродна ўваходзіў у склад дзевяці гарадоў з тратуарамі не меней 3/4 даўжыні вуліц. У такіх гарадах, як Віцебск, Дзісна, Пружаны, тратуараў не было наогул.

Развіццё прыватнага сектара ва ўмовах хуткага росту прамысловасці і гандлю гарадоў Беларусі ў другой палове XIX — пачатку ХХ стагоддзя прывяло да павелічэння колькасці прадмесцяў рамеснікаў-гандляроў, рабочых слабод. Дом на дзве жылыя палавіны, на цагляным падмурку ці каменным сугарэнні, флігель, хлеў, агарод і сад, агароджа з варотамі — вось тыповы выгляд гарадскога сядзібы гэтага часу. Планіроўка гарадскога жылга ўключала ганак, пярэдняю з кладоўкай, кухню, два-чатыры

жылыя пакоі. З такога набору памяшканняў складваліся дамы на дзве, тры, чатыры кватэры.

Інтэр'ер гарадскога жытла вылучаўся аздобленымі кафляй печкамі, шпалерамі (у Мінску працавала шпалерная фабрыка). Столі драўляных дамоў часта рабіліся атынкаванымі, з ляпнінай. Філянговыя дзверы афарбоўваліся ў белы колер і аздабляліся металічнымі ручкамі з латунным абкладам. Набор мэблі складаўся ў простага рамесніка са стала, шафы, ложка, зэдзя і варштата; у заможнага мешчаніна - з люстраў, піяніна, венскіх крэслаў, буфетаў і камодаў. Драўляныя гарадскія дамы ўпрыгожваліся шалёўкай, разьбянымі ліштвамі, карнізамі, аканіцамі, ганкам з узорыстымі кавальскімі кансолямі і рашоткамі.

Гарады, акрамя таго, што з'яўляліся цэнтрамі гандлю і ра-мёстваў, адыгрывалі і ролю пэўных адміністрацыйна-тэрытары-яльных цэнтраў, а таксама былі фарпостамі абароны пэўных тэрыторый. Прыкладна з XV стагоддзя апошняя функцыя пачынае вылучацца ў асобны напрамак ваеннай стратэгіі. К гэтаму часу складваецца разгалінаваная сетка буйных транзітных сухапутных шляхоў і шматлікіх шляхоў унутрыдзяржаўнага значэння. Актывізуюцца эканамічныя, гандлёвыя сувязі паміж рознымі рэгіёнамі Вялікага княства Літоўскага, павялічваецца роля дзяржавы ў жыцці Еўропы. Гандлёвыя дагаворы з суседзямі і больш далёкімі краінамі спрыяюць росквіту ў межах Вялікага княства промыслаў і вытворчасці, звязаных са знешнім рынкам. Разам з тым межы дзяржавы знаходзяцца пад пастаяннай паг-розай набегу татар, нашэсцяў крыжакоў і г. д. Відавочна, што сіламі гарнізонаў адных толькі гарадоў арганізаваць абарону ўжо было немагчыма. Гэтая функцыя ва ўсё большай ступені пачынае адыходзіць да замкаў. Калі паглядзець на карту Беларусі XV-XVI стагоддзяў, то добра відаць, што ў іх размяшчэнні назіраецца пэўная сістэма. Так, вылучаецца заходняя «дарога замкаў»: Крэва, Гальшаны, Любча, Ліда, Навагрудак, Мір, Нясвіж, Клецк. Замкі на поўдні нібы акрэслівалі мяжу набегу крымскіх Гірэяў: Слуцк, Глуск, Рагачоў, Стрэшын. Усходнія рубяжы вартавалі такія фарпосты, як Орша, Дуброўна, Шклоў, Мсціслаўе, Крыгчаў, Быхаў, Рэчыца і іншыя.

Вялікія літоўскія князі ўлічылі вопыт набегу полчышчаў Батыя на рускія землі (драўляныя ўмацаванні Разані, Угліча, Суздалі і іншых крэпасцей рабіліся лёгкай здабычай агню), таму Гедымін, Кейстут, Альгерд і асабліва Вітаўт будавалі замкі адпаведна апошняму слову фартыфікацыі — мураванымі, са шмат'яруснымі моцнымі вежамі. Сетка замкаў ахоплівала прастору аднаго дзённага коннага пераходу (30-50 кіламетраў). Аднак пры такой шчыльнасці прыходзілася ўзводзіць і драўляныя крэпасці,

пераважна на другарадных напрамаках, для невялікіх гарнізонаў ці там, дзе ўмацаванне трэба было зрабіць хутчэй, нечакана для непрыяцеля.

Прыкладам першага можа служыць замак у Свіслачы (зараз вёска ў Асіповіцкім раёне, якая ў XV-XVI стагоддзях з'яўлялася мястэчкам Радзівілаў). У Цэнтральным дзяржаўным архіве Рэспублікі Беларусь у фамільным фондзе Радзівілаў захаваны невыразны на першы погляд малюнак замка ў Свіслачы XVI стагоддзя, зроблены Багуславам Радзівілам. Месца размяшчэння замка было абрана каля зліцця рэчак Свіслачы і Пцічы. Паводле малюнка, уздоўж берагоў, прыкладна пад прамым вуглом, стаялі драўляныя карпусы гарнізона. З супрацьлеглага боку яны мелі характэрныя абхадныя галерэі (такія ж, як і ў адпаведных збудаваннях мураваных замкаў, напрыклад у Лідзе XIV стагоддзя, Міры XV стагоддзя і г. д.). З боку міжрэчча абодва карпусы злучаліся высокім частаколам з проразямі для абстрэлу.

У XVI стагоддзі прыкладна такога тыпу замак знаходзіўся і ў Радашковічах. Гэта наводзіць на думку, што ў будаўніцтве драўляных замкаў XV-XVI стагоддзяў прымяняліся пэўныя тыповыя «ўзорныя» рашэнні.

У гады вайны Стэфана Баторыя з Іванам Грозным некалькі драўляных замкаў з'явілася ў наваколлі Полацка (Суша, Туроўля, Краснае). Перыметр сцен быў максімальна спрошчаны і ўяўляў сабой трохвугольнік з кутнімі вежамі. Замкі патаемна рубіліся ў пушчах наддзвінскіх лясоў, сплаўляліся плытамі і літаральна за некалькі месяцаў збіраліся на дзіва сведкам тых часоў на вызначаных месцах.

У асобных населеных пунктах абаронную ролю выконвалі таксама цэрквы і касцёлы, архітэктура якіх адпавядала гэтаму прызначэнню. Храмы абароннага тыпу (да такіх адносяцца цэрквы XV-XVI стагоддзяў у вёсках Сынкавічы Зэльвенскага, Мураванка Шчучынскага раёнаў, Супрасль (Беластоцкае ваяводства), касцёл 1606 года ў вёсцы Камаі Пастаўскага раёна) мелі фланкіруючыя іх асноўны аб'ём вежы з нішамі і байніцамі на штатт вежаў замкаў. Абарончыя рысы прысутнічалі і ў многіх маёнткавых палацах XV-XVII стагоддзяў, як, напрыклад, у палацы XVII стагоддзя ў Гайцюнішках Воранаўскага раёна і г. д.

Рысы драўляных замкаў і крэпасцей, абароннага тыпу храмаў і палацаў знайшлі адлюстраванне і ў драўляным манументальным дойлідстве, у эвалюцыі форм такіх яго элементаў, як вежы, званіцы, купалы. Усе яны прасякнуты адзінствам свайго паходжання ад першай вартавой вежы старажытнага славянскага дзядзінца, замчышча.

МЯСТЭЧКІ І ВЯСКОВЫЯ ПАСЕЛІШЧЫ

Яшчэ адзін гістарычны тып паселішча — мястэчка. Яго ўзнікненне было абумоўлена распаўсюджаннем грашовай рэнты і як вынік — стварэнне вотчынных таргоў у XV-XVI стагоддзях. У каралеўскіх эканоміях акрамя прыватнаўласніцкіх існавалі і дзяржаўныя мястэчкі і таргі. Класіфікацыя мястэчак Беларусі з пункту гледжання іх планіроўкі абумоўліваецца заканамернасцямі фарміравання рамесніка-гандлёвых паселішчаў у пэўную гістарычную эпоху: гатычныя (плошча з вуліцамі, якія прымыкаюць да яе па датычнай), рэнесансныя (радыяльны план), барочныя (пераважна прыватнаўласніцкія побач з замкам ці маёнткам), ампірныя. Апошні тып узнік у выніку горадабудаўнічых пераўтварэнняў першай паловы XIX стагоддзя, накіраваных на ліквідацыю рэшткаў сярэдневяковых земляных умацаванняў і вузкіх крывых вуліц і пераходу да рэгулярнай, квартальнай забудовы.

Істотна розніцца паміж сабой мястэчкі ўсходніх і заходніх рэгіёнаў Беларусі. Першым уласцівы адсутнасць плошчы (яе замяняла пашырэнне вуліцы), машчэнне вуліц, тратуараў (звычайна дошкамі). Якіх-небудзь устойлівых традыцый у размяшчэнні грамадскіх і культавых пабудоў тут не складалася, забудова амаль цалкам драўляная. У мястэчках заходніх рэгіёнаў вылучалася плошча, вакол якой стаялі царква ці касцёл, гандлёвыя рады, карчма, найбольш дыхтоўныя дамы рамеснікаў-гандляроў. Меліся мячэць, сінагога, будынак валасной управы ці гміны, пажарная каланча. Плошча і вуліцы былі брукаваныя, тратуары рабіліся з дошак.

У залежнасці ад ландшафтных прыкмет мястэчкі Беларусі падзяляюцца на ўзбярэжныя (мястэчкі-прыстані, ці партовыя), балотныя, сухадольныя, што суадносіць іх з адпаведнымі ландшафтнымі тыпамі рассялення.

З канчатковым асваеннем зямель далейшае развіццё паселішчаў ішло на землях феадалаў. Растуць княжацкія, баярскія і царкоўныя сёлы — аб іх шырока паведамляецца ва ўсіх летапісных зводах. З XII стагоддзя пачынае вылучацца сяло — першапачаткова як вотчынны цэнтр, пазней як адміністрацыйна-гэрытарыяльны. У XIX стагоддзі — гэта цэнтр воласці, з царквою, школай, валасною ўправай, з запасным магазінам, карчмой. Але разам з тым гістарычна складалася ўжыванне гэтага слова для азначэння традыцыйнага паняцця «вясковае паселішча». Такія сёлы, як і большасць паселішчаў Беларусі XVI-XIX стагоддзяў, былі маладворнымі (Стараселе, Новае Сяло, Старое Сяло, Сялец).

Вядомы на Беларусі і агульнаславянскі тып — вёска, вёска, уёска. Звычайна так называліся паселішчы, якія ўтвараліся ў выніку аддзялення асобных дворышчаў пры сямейных раздзелах або з двароў службылага люду. Невялікая вёска з цягам часу магла вырасці ў сяло. Паводле традыцый сваяцтва, двары бабылёў і службылага люду аб'ядноўваліся ў выселкі, адасобленыя, агароджаныя. Так узніклі паселішчы з назвай «агароднікі». Тэрміны «вёска», «вясковы» замацаваліся ў сучаснай беларускай мове як абагульняючыя ў адносінах да сельскіх населеных пунктаў.

Паняцце «дзярэўня» вядома недзе з XI стагоддзя — так калісьці называлася сельскае паселішча без царквы. Этымалогія гэтага слова, верагодна, ідзе ад «драць» — выкарчоўваць дзялянку ў лесе. Можна меркаваць, што назва характарызуе сельскія паселішчы лясной паласы Еўропы, звязаныя з асваеннем пушчаў і іншых залесненых ландшафтаў. У XVII-XVIII стагоддзях у Беларусі так называліся разнастайныя па колькасці двароў паселішчы, але пазней — толькі тыя, якія не адносіліся да разраду хутароў, сёл і мястэчак. У XIX стагоддзі тэрмін паступова выходзіць з ужывання, затрымаўшыся на некаторы час у заходніх рэгіёнах.

Адным з найбольш старажытных тыпаў паселішча на Беларусі (у сярэдняй паласе) і ў іншых месцах рассялення ўсходніх славян быў пагост. Яго ўзнікненне адносіцца да X-XI стагоддзяў, калі паселішчы ствараліся на аснове не роднасных, а тэрытарыяльных адносін. Першапачаткова гэта былі падатныя адзінкі (пагост — акруга), пазней — тэрытарыяльны цэнтр абшчыны (пагост — цэнтр). Прыкметамі пагоста з'яўлялася наяўнасць феадальнага маёнтка, царквы, заезнага двара, карчмы. Грамадскія і культывыя пабудовы ставіліся звычайна ў цэнтры, вуліцы займалі радыяльнае становішча. Так склаўся падставы план забудовы. Да XIX стагоддзя назва «пагост» захавалася на Беларусі як відавы тапонім (вёскі Пагост, Новы Пагост, Пагост Загародскі і г. д.).

Каб зацікавіць пасяленцаў асвойваць няўдобицы, феодалы вызвалілі іх на некаторы час ад падаткаў. Адсюль узніклі слабоды (ад «аслабаныць», вызваліць ад чыншу і дзякла). У адрозненне ад слабод Расіі і Левабярэжнай Украіны (казацкія слабоды) беларускія, як і слабоды Правабярэжнай Украіны, былі земляробчымі. У XVI-XVII стагоддзях паняцце «слабада» набывае на Беларусі сэнс пасада раннефеадальных гарадоў XI-XIII стагоддзяў — прадмесця, населенага рамеснікамі і гандлярамі. Слабоды з часам маглі пераўтварыцца ў сёлы і вёскі, захавайшы першапачатковую назву ў якасці тапоніма: Слабодка, Слабада, Новая Слабада, Бракава Слабада, Чырвоная Слабада.

Сельскае рассяленне і структура сельскіх паселішчаў карэн-

ным чынам змяняюцца ў выніку праведзенай у 1557 годзе зямельнай рэформы «Уставы на валокі». Ранейшая сістэма павіннасцей, прыстасаваная для дыма (двара, дворышча), была скасавана, павіннасці цяпер размяркоўваліся па паселішчах. Раскіданыя палосы, грывы, ласкуты, шаруні зямлі, якія належалі асобным дварам, аб'ядноўваліся і дзяліліся на тры палі: азімае, яравое і пар. У цэнтры сярэдняга вызначалася тэрыторыя будаўніцтва паселішча (звычайна каля дарогі). Сюды звозіліся раскіданыя па наваколях дворышчы з пэўнымі граніцамі «сценкамі». За «сценкай» будаваліся паселішчы-аднадворкі дробнай шляхты: засценкі, авулькі, ваколіцы.

З XVI стагоддзя ў дакументах пачынаюць фігураваць і так званыя фальваркі, тыповае параджэнне валочнай рэформы. Першапачаткова гэта — невялікія маёнткі, якія займаліся вытворчасцю хлеба на продаж. Пазней назва замацавалася ўвогуле за дробнымі маёнткамі. Належалі яны пераважна шляхецкаму саслоўю. Галоўным элементам быў сядзібны дом з ганкам на слупах і сенцамі, злева і справа ад якіх анфіладна ішлі пакоі. Да ганка вяла алея, што пераходзіла ў курданёр. Паабапал алеі, перад домам, знаходзіліся свірны, сырніцы, ляднік. За домам — сад, далей — гаспадарчы двор. Калі меліся рэчка ці ручай, то там звычайна размяшчаліся саладоўня, піваварня, бровар. Асобна ставіліся гуменныя пабудовы.

У XIX — пачатку XX стагоддзя з развіццём у эканоміцы вёскі таварна-рыначных адносін распаўсюджваюцца хутары. Спрыялі гэтаму вядомая зямельная рэформа Пятра Стальпіна, а праз дзесяць гадоў аграрная палітыка Польшчы ў заходніх абласцях Беларусі. У адрозненні ад украінскага хутара, які з'яўляўся маёнткам накшталт фальварка, беларускі хутар — гэта звычайны сялянскі двор. Сялянскія хутары ў якасці паселішчаў пераважалі ў суседніх Латвіі і Літве.

Калі ўважліва аглядзець карту паселішчаў Беларусі, то можна адзначыць, што вялікая колькасць з іх звязана сваім паходжаннем з тым ці іншым даўнім промыслам. Так, часта сустракаюцца вёскі з назвай Ляды. Некалі, пры падсечным спосабе земляробства, пасяленцы ішлі ў лес узнімаць ляды — расчышчаць пад ворыва зямлю. Яшчэ больш вёсак з назвай Рудня — тут калісьці здабывалі балотную руду (Рудня Барталамееўская, Рудзенск і інш.). У XVI-XVII стагоддзях, асабліва ў пушчах на берагах Бярэзіны, Дняпра і Сожа, будаваліся двары гутнікаў і буднікаў. Першыя выплаўлялі шкло, другія здабывалі паташ. Адсюль — Старая Гута і Новая Гута, Кляпінская Буда. Складваліся паселішчы і каля вадзяных млыноў: Сімоніцкі Млынок, Перароўскі Млынок, Млынкі. Тапонім «гайна» азначае паселішча сярод сасновых гаёў. Багатую і разнастайную

колькасць назваў даў звычайны двор: Дворац, Дворышча, Навадворцы, Дварчаны, Новы Двор. Шнур зямлі часоў валочнай рэформы XVI стагоддзя — «грыва» гучыць у назвах Вялікая Грыва, Новая Грыва і інш.

Археалагічныя матэрыялы сведчаць, што першабытныя ста-янкі мелі значныя памеры. Гэта абумоўлівалася нізкай прадук-цыйнасцю працы і тактыкай калектыўнай абароны. З распадам патрыярхальнай абшчыны і вылучэннем сем'яў паселішчы па-чынаюць памяншацца. У раннефеадальны перыяд сельскія па-селішчы ўжо не такія значныя, але паступова вотчынныя цэнтры, сёлы акружаюцца вёскамі і слабодамі, засценкамі і ваколіцамі. Большасць сельскіх паселішчаў Беларусі ў XV-XVIII стагоддзях налічвала 10-15 двароў, размешчаных вельмі шчыльна. У Расіі яны былі буйнейшыя, але затое знаходзіліся на большай адлегласці.

На канец XIX — пачатак XX стагоддзя ў Беларусі вызначыліся рэгіёны з пэўнымі памерамі сельскіх паселішчаў.

Палессе. Тут пераважаюць шматдворныя паселішчы. Узбуй-ненне адзначаецца з часоў валочнай рэформы. Да гэтага панавалі дробныя вёскі і раскіданыя паміж балот дворышчы. У другой палове мінулага стагоддзя пачалося асваенне балот і пакрытых лясамі зямель, крыху пазней — будаўніцтва транспалескай чыгункі. Усё гэта разам спрыяла ліквідацыі маладворных і росту шматдворных вёсак.

Сярэднебеларускі рэгіён. Абмежаваны на поўначы Ашмян-скім, Лагойскім і Аршанскім узвышшамі, на поўдні — сярэ-небеларускім плато і палескай нізінай. Значныя ворыўныя землі, вялікая ўдзельная вага мястэчак і гарадоў, густая сетка дарог і высокая шчыльнасць вызначылі гушчыню паселішчаў, сярод якіх пераважаюць сярэдніх памераў (некалькі дзесяткаў двароў) і буйныя (звыш сотні двароў).

Паазер'е. Узгорысты, пакрыты лясамі ландшафт спрыяў уз-нікненню маладворных паселішчаў (10-15 двароў, бессістэмна раскіданых сярод пагоркаў, лагчын, пралескаў). Яшчэ сто гадоў назад большасць вёсак тут складалі ад двух да дзесяці двароў, паселішчы ў 30-40 двароў лічыліся вялікімі.

У планіроўцы прасочваюцца асаблівасці, уласцівыя ўсяму арэалу рассялення ўсходніх славян. Яны вызначаны ландшафтна-геаграфічнымі ўмовамі, структурай землекарыстання, камуніка-цый, шчыльнасцю рассялення. Існуюць некалькі тыпаў планіроўкі. К у ч а в ы, або гнездавы, тып празваны так таму, што ўтваралі яго групы двароў, размешчаных, як правіла, без усялякай сістэмы. Сустракаецца ў Паазер'і ў выглядзе маладворных паселішчаў. У паселішчах з лінейнай, ці вулічнай, забудовай гнездавая структура мела праяўленне ў прысутнасці патранімічных груп (суседскіх

двароў сваякоў).

Бессістэмны тып паселішчаў можна ўбачыць таксама ў рэгіёнах з узгорыстым і залесненым ландшафтам ці ў балоцістых нізінах, дзе асобныя двары сваякоў (дворышчы) стаялі на рэдкіх пясчаных выдмах (Палессе).

Яшчэ ў VIII-IX стагоддзях ва ўсходніх славян фарміруецца тып паселішча з забудовай, звернутага да ракі альбо возера, — аднабаковая забудова. Потым такая забудова — двор да двара — атрымае развіццё пры з'яўленні паселішчаў уздоўж дарог — двухбаковая забудова. На аснове гэтага тыпу ўтварыўся грабенчататы — калі да галоўнай, зарыентаванай уздоўж ракі вуліцы далучаліся перпендыкулярныя вуліцы (канцы).

Моцным стымулам развіцця лінейнай (вулічнай) забудовы стала ўсё тая ж «Устава на валокі». Упоперак вуліцы-дарогі наразаліся вузкія і працяглыя надзелы зямлі. Існавала правіла: хто атрымліваў цэлую валоку, павінен быў жыць пабудовы і тыя, што суседнічаюць з імі, ставіць з аднаго боку вуліцы, а гаспадарчыя і прыгуменныя — з другога. Хто браў па паўвалокі, будаваўся цалкам з аднаго боку. Праз некаторы час у выніку непазбежных сямейных раздзелаў першапачатковыя надзелы драбіліся, ператвараліся ў вузкія і доўгія «грывы» і «шнуры». Будова рабілася шчыльнай — страхі да страхі — і набывала суцэльны характар. Новыя вуліцы ўзніклі каля прыгуменняў і звязваліся з завулкамі. Складвалася шматвулічная, квартальная планіроўка.

Найбольш шырокае распаўсюджанне вулічны тып забудовы атрымаў у Падняпроўі, Цэнтральнай Беларусі, Панямонні і Заходнім Палессі. Ва Усходнім Палессі ён суседнічаў з бессістэмным.

У сярэдняй паласе Беларусі меў месца і своеасаблівы варыянт радыяльнай планіроўкі — так званы пагоставы план.

Шматвулічны тып канчаткова сфарміраваўся ў канцы XIX — пачатку XX стагоддзя, у тым ліку і ў выніку зліцця дробных выселкаў, вёсак і хутароў. З пачаткам буйнамаштабнай праграмы асушэння балот ён стаў вельмі характэрным для такіх рэгіёнаў.

З XV стагоддзя многія гарады і мястэчкі Беларусі атрымоўваюць магдэбургскае права — статус самастойнасці з выбарным органам самакіравання. Такім органам з'яўляўся абіраемы з прадстаўнікоў усіх саслоўяў магістрат на чале з бургамістрам. Для яго дзейнасці звычайна на гарадской ці местачковай плошчы будавалася ратуша, якая ўяўляла сабой часцей за ўсё двухпавярховы будынак на каменным сутарэнні. Там размяшчаліся сховішча гарадской казны, падсобныя памяшканні і нават турма. На першым паверсе — пакой для магістрацкіх чыноўнікаў і зала для пасяджэнняў, на другім — апартаменты бургамістраў. Значнасць ратушы ў агульнай забудове падкрэслівалася шмат'яруснай

вежай з гадзіннікам. З балкона вежы пад час агульнагарадскога сходу зачытваліся пастановы, судовыя рашэнні, заклікі і звароты.

Валасная ўправа нагадвала традыцыйную хату на дзве палавіны: ганак на слупах, сені, злева і справа пакоі, дзе размяшчаліся прысутнасці валасных чыноўнікаў, канцылярыя, архіў. Пасля рэформы 1864 года (земская) ва ўсходніх рэгіёнах Беларусі з'явіліся будынкі земскага сходу (а па сутнасці жытло земскага начальніка). Гэта быў дом местачковага выгляду на высокім цагляным падмурку з вальмавай страхой, шырокімі вокнамі з ліштвамі і аканіцамі, разьбяным аздабленнем на карнізах, шчытах. Меліся ганак на слупах, сені, некалькі жылых пакояў.

У паселішчах — цэнтрах сельскіх абшчын — будаваліся грамадскія магазіны. Гэта былі звычайныя клеці і свірны, бадай крыху большых памераў. Пасля адпаведнага ўказа Кацярыны II іх пачынаюць узводзіць па ўзорных праектах. «Тыповыя» запасныя магазіны мелі скразны праезд, паабпал якога размяшчаліся засекі. Зверху, на бэльках, клалі драўляны насціл для засыпання збожжа ў засеку, унізе меліся акенцы з засаўкамі, праз якія адсыпалі збожжа. У мястэчках яшчэ былі вядомыя запасныя магазіны двухпавярховыя ў выглядзе замкнёнага двара. Для ўсіх тыпаў асновай з'яўляліся зрубныя ячэйкі (клеткі, клеці), з якіх складваліся збудаванні розных памераў як у плане, так і па вышыні.

Праз Беларусь праходзіла некалькі буйных транзітных шляхоў: з Масквы ў Варшаву, з Пецярбурга ў Кіеў, Адэсу, Кішынеў. Калісьці па іх імчалі паштовыя і кур'ерскія тройкі, дыліжансы. Дарога была доўгай, таму даводзілася мяняць коней на паштовых станцыях. Апошнія ўяўлялі сабой будаўнічы комплекс, які складаўся са станцыйнага дома, дзе жыў станцыйны наглядчык з сям'ёю, пакояў для падарожных людзей, гасцёўні. Станцыйны дом стаяў фасадам да дарогі. Збоку ад яго знаходзіліся вароты для праезду на двор і флігелі для варты. Размешчаныя на брукаваным двары канюшні, паветка для фурманак, домік для ямшчыкоў утваралі замкнёны двор. З канца XVIII стагоддзя паштовыя станцыі робяцца па ўзорных праектах паводле падзелу на класы. Ад класа залежала колькасць зменных экіпажаў, наяўнасць пры станцыі гасцініцы і карчмы.

Як тып грамадскай пабудовы карчма вядома шматлікім народам. У Старажытных Афін папулярнасцю карысталіся так званыя капелі, куды заходзілі, каб адпачыць у кампаніі флейтыстак і танцоўшчыц. У Старажытным Рыме існавалі харчэўні: копы, піны. Імператар Дыяклетыян (III стагоддзе н. э.) наведваў корчмы гальскіх друідаў. У сярэдневяковай Еўропе ў корчмы збіраліся на грамадскія нарады і нават на судовыя пасяджэнні. Буйныя гарады мелі так званыя магістарскія паграбы. Англійскія

корчмы маглі змясціць адначасова да трохсот наведвальнікаў. Традыцыйны французскі кабарэт служыў не толькі для ўцехі, але і для прытулку тых, хто не меў даху над галавою.

Славянам корчмы вядомы з X-XI стагоддзяў. У Багеміі і Польшчы яны будаваліся на гандлёвых плошчах гарадоў і мястэчак і служылі як месцамі бясед, так і пастаяльнымі дварамі. Як адзначаў польскі гісторык З. Глогер, «людзі, якія прыйшлі ў святочныя дні здалёк, мусілі мець пры касцёле дах гасцінны». Балгарская карчма захавала архаічнае аблічча да пачатку XX стагоддзя: у пакоі ўсярэдзіне ачаг, над ім у даху — адтуліна для дыму, вакол стаялі зэдлікі, гандлёвы прылавак, за якім прадавалі фасолю, пшаніцу, арэхі і разам з тым віно і гарэлку.

У Кіеўскай Русі распаўсюджанню корчмаў спрыяла здабычка мёду. Мядовая даніна з'яўлялася адной з галоўных крыніц даскупчын, братчын, трызны. Даходы з карчмарства паступова маніпалізаваліся феодаламі, духавенствам, арандатарамі. Рэакцыяй на гэта стала ўзнікненне кантрабанднага карчмарства. У Маскоўскай Русі ствараюцца карчомная варта, карчомная канцылярыя. Беларуская і руская корчмы пайшлі рознымі шляхамі эвалюцыі. Апошняя паступова трансфармавалася ў піцейны дом, кабак, беларуская ж карчма на нейкі час захавала свае грамадскія традыцыі. Аднак ва ўмовах развіцця фальварачнай гаспадаркі пані і шляхта ўбачылі ў карчмах магчымасць рэалізацыі хлеба, пераганяючы яго ў гарэлку. Расла сетка корчмаў, народ пачыналі спойваць. Гэта тэндэнцыя ўзмацнілася пасля далучэння зямель Беларусі да Расійскай імперыі. Царскі ўрад захаваў за панамі права на вінную манополію, уладанне карчмамі. Праўда, будаваць новыя можна было толькі з дазволу губернатара. Увядзенне водкуну пашырыла сетку шинкоў і бровараў. Так, у 1845 годзе толькі на Віленшчыне дзейнічала 110 бровараў, якія давалі 168 910 вёдраў гарэлкі ў год. У 1863 годзе водкуп ліквідуецца і ўводзіцца акцыз, а ў 1865 годзе выдаецца асобны ўказ: «...павялічыць устаноўленую адлегласць піцейных устаноў ад вясковых цэркваў».

У народным светапоглядзе адчуваюцца гумарыстычныя, жартоўныя адносіны да карчмы. Гэта замацавалася ў фальклоры. Мужык кажа жонцы: «Трэба схадзіць у карчму на гадзінку». Жонка адказвае: «Пойдзеш на гадзінку, а прасядзіш да ночы! У карчме ж лаўкі смаляныя, як сядзеш, так і прыліпнеш». На Віцебшчыне любілі казаць: «У карчме, як у лазні,— усе роўныя пані».

Дзе стаяла карчма? Ну вядома ж, пры дарозе, каля перавозу ці млына. Вось як у Якуба Коласа:

У бок сцежка павярнула,
Лёгшы зграбнаю дугой,
А з-за дрэў страху зірнула

І два коміны на ёй.
Падышоў Сымон — карчомка
Са стадолай і дваром.

У мястэчку карчма ставілася каля плошчы, асяродку гандлю, месца кірмашоў. Вядомы этнограф і падарожнік сярэдзіны XIX стагоддзя Павел Шпілеўскі адзначаў, што, напрыклад, «...Свержань адметны адной арыгінальнаю вуліцай, якая амаль уся складаецца з корчмаў». Тое ж самае ён бачыў і ў Смалявічах: «...у Смалявічах існуюць чатыры велізарныя карчмы ў розных кутках, пераўтвораныя зараз у заезныя двары, і складаюць як бы кварталы мястэчка, размешчанага ў прамой лініі на працягу цэлай вярсты паштовай дарогі». Да ліку лепшых местачковых будынкаў Лагойска падарожнік адносіў «тры вялікія, не пазбаўленыя зручнасцей заезныя дамы і адзін млын».

Наведаўшы Ігумен, П. Шпілеўскі адзначаў: «...тыя ж дзве карчмы ці заезныя дамы ...карыстаецца рэпутацыяй так званая карчма Зялёнай, альбо Абрамава карчма: перад ёю нават вуліца забрукавана, чаго не назіраецца на астатніх вуліцах».

У Беларусі былі вядомы два тыпы корчмаў: незаезныя і заезныя. Першыя мелі шынок-харчэўню, жытла карчмара, адзін ці некалькі пакояў для пастаяльцаў. У комплекс карчомнага двара ўваходзілі асобная стайня, дрывотня, пуны, калодзеж і іншыя збудаванні. Невялічкая манаполька ці шынок амаль не адрозніваліся ад традыцыйнай хаты. Напрыклад, Рачкавіцкая карчма, па інвентары 1761 года, — «зусім маленькая, з клецю і сянямі». Блеўчыцкая, паводле таго ж інвентару, — «малая старая карчма, дзверы з сенцаў у пакоі, прайшоўшы з пакояў праз сенцы, трапляеш у пякарню, пры ёй — клець». Ляшнянская — «...старая, незаезная, з сенцаў у бакавую свяцёлку дзверы, з свяцёлкі ў горніцу дзвер, з гэтага пакою ў чулан дзвер». Адна з корчмаў з-пад Смаргоні, па інвентары 1788 года, складалася з «...чыстай горніцы і старой клеці». Важную камунікацыйную ролю адыгрывалі сені, забяспечваючы сувязь шынка, жылых і падсобных памяшканняў.

Планіроўка заезных корчмаў цесна звязана з сялянскай сядзібай і ўяўляе сабой эвалюцыю крытага, вяночнага (круглага) ці пагоннага (лінейнага) двароў. Корчмы, збудаваныя па прынцыпу крытага двара, мелі стадолу, якая знаходзілася з шынком і жылымі памяшканнямі пад адным дахам. У сярэдзіне збудавання мелася брукаваная пляцоўка-праезд і нават калодзеж. Да такога тыпу адносяцца захаваныя карчмы XIX стагоддзя ў Ашмянах па вуліцы Чырвонаармейскай, 25 і ў вёсцы Гірэвічы Валожынскага раёна.

Корчмы, пабудаваныя па прынцыпу вяночнага двара, адрозніваліся тым, што шынок і жытло для пастаяльцаў аддзяляліся ад

жытла карчмара, кухні і кладовак скразным праездам з канюшняй (карчма XIX стагоддзя ў Ашмянах па вуліцы Камсамольскай, 8). Іншы раз шынок, кухня, камора, пакоі пастаяльцаў аддзяляліся ад стайні, хлявоў і сенніка скразным праездам.

Яшчэ больш шырока ў планіроўцы корчмаў выкарыстоўваліся традыцыі пагоннага двара. Канюшню-стадолу ставілі ў адну лінію з шынком і жылымі памяшканнямі. Характэрным для Беларусі і Літвы быў варыянт забудовы, прыкладам якога можа служыць Т-падобная ў плане карчма XIX стагоддзя з вёскі Нача Воранаўскага раёна. У сярэдзіне падоўжнай сцяны, што звернута да вуліцы, — шырокія вароты. Яны вядуць у прасторныя сені, злева ад якіх — пакоі пастаяльцаў, справа — шынок і кухня, а прама — прасторная канюшня-стадола і жытло карчмара. Даследчык Зыгмунд Глогер пісаў пра такі план корчмаў, як пра адзін з найбольш распаўсюджаных у Польшчы. У прыбалтыйскім арэале (менавіта ў Эстоніі) былі вядомы корчмы з дзвюма канюшнямі. Прычына ўзнікнення карчомнага двара гэтага тыпу хаваецца ў складаных гістарычных адносінах паміж мясцовым насельніцтвам і немцамі, чыя прысутнасць налічвала тут сем стагоддзяў. Коні і фурманкі тых і іншых ставіліся ў асобныя стайні-стадолы.

Вонкавае аблічча карчмы залежала ад будаўнічых матэрыялаў і мясцовых традыцый пластычнага аздаблення драўляных дамоў. Падмурак з камення, сцены з кругляку ці брусоў, дах з дранкі ці саламяная страхы ўносілі ў збудаванне пэўны каарыт. У Панямонні, а дакладней у месчачковых корчмах, галоўны фасад часта меў слупавую галерэю — падсені, што надавала архітэктуры багацце святлоценявых суадносін. Вокны карчмы ў XVI—XVIII стагоддзях мелі пераважна свінцовыя рамы. Складаная драўляная сталярка з'явілася пазней. Былі вядомы і валакавыя вокны, аб чым сведчыць інвентар XVIII стагоддзя карчмы ў Свірыдавічах: «...у чыстай святліцы чатыры акна з белага шкла ў драўляных рамках, якія засоўваліся да паловы».

Важным элементам інтэр'ера была печ. Эмацыянальны стан унутранага асяроддзя патрабаваў асаблівай увагі да яе аздаблення. У інвентарах апісваюцца печкі з каляровай кафлі: сіняй, зялёнай, карычневай, шэрай. У карчме XIX стагоддзя ў Оршы па вуліцы Пралетарскай, 12, яны аздаблены кафлянымі медальёнамі з выявамі славутых рускіх пісьменнікаў. Кухонныя печкі больш традыцыйныя, хоць ёсць падстава меркаваць, што ў раёнах, суседніх з Літвой і Латвіяй, сустракаліся і каміннага тыпу. Напрыклад, у апісанні карчмы XVIII стагоддзя ў засценку Белым пад Смаргонню ўпамінаецца печка скляпеністай канструкцыі.

У шынку звычайна меліся шырокія сталы на козлах, лавы, услоны і ўслончыкі, буфет з прылаўкам і шафай, шматлікія паліцы

для посуду. Іншы раз тут можна бачыць галерэю для музыкантаў. Абсталяванне пакояў адрознівалася ў залежнасці ад грамадскага становішча пастаяльцаў. Для заможных гасцей ставіліся ложка, шафы, скрыня для дарожнай ручной паклажы, стол з абрусам, венскія крэслы, лямпа-газоўка ці свечкі на падсвечніках. Простыя вандроўнікі часам адпачывалі на голым насціле з дошак каля печкі, на сукаватых яловых лагах, як, напрыклад, у карчме XIX стагоддзя, што ў вёсцы Хвоева Нясвіжскага раёна.

Трапна апісаў інтэр'ер карчмы ў «Пане Тадэвушы» А. Міцкевіч:

Налева — зала з грамадою несціханай,
Ля кожнае сцяны — там вузкі стол драўляны.
І дружна ціснуцца да тых сталоў, як дзеткі,
Такія ж простыя блізняты-табурэткі.

Наогул традыцыйная беларуская карчма — гэта цікавы і самабытны элемент народнай культуры, у якім адлюстраваны і традыцыі грамадскіх, калектыўных зносін, і шматлікія бакі разнастайных сфер жыцця і дзейнасці людзей. Колькі з ёю звязана легенд, паданняў, твораў фальклору! А хіба не з'яўляецца карчма неад'емным элементам гісторыі дарог, перапраў? Хіба будзе поўнай без яе гісторыя забудовы вёскі і як уявіць сабе мястэчка ці гарадское прадмесце без карчмы ці заезнага двара? На сённяшні дзень захаваліся адзінкі гэтых помнікаў: драўляныя корчмы XIX стагоддзя ў гарадах Оршы, Ашмянах, у вёсках Нача Воранаўскага і Більдзюгі Шаркаўшчынскага раёнаў, некалькі мураваных корчмаў у гарадах і мястэчках (Гродна, Ваўкавыск, Іўе, Смаляны). А яшчэ стагоддзе назад карчма мелася амаль у кожнай вёсцы, якая налічвала некалькі дзесяткаў двароў, не кажучы пра валасныя цэнтры.

ЗВОНЯЦЬ ЗВАНЫ

Драўлянае культывае дойдства Беларусі сваімі каранямі ўзыходзіць да абарончых збудаванняў раннеславянскіх гарадзішч і дзядзінцаў. Менавіта там нарадзіліся шмат'ярусныя зрубныя канструкцыі, шатровыя завяршэнні, вежы і барабаны, якія атрымалі далейшае развіццё ў культывым дойдстве.

Асновай (модулем) для стварэння аб'ёмна-прасторавых кампазіцый з'яўляўся звычайны зруб. Шляхам спалучэння гэтых адзінак, як у плане, так і па вышыні, ствараліся разнастайныя тыпы цэркваў і касцёлаў. На гэтай падставе грунтуецца класіфікацыя драўлянага культывага дойдства — пабудовы восевай кампазіцыі (асноўныя аб'ёмы царквы — прытвор, неф, алтар — паслядоўна размяшчаюцца на падоўжнай восі) і цэнтрычнай кампазіцыі (дадатковыя зрубы, якія далучаліся да бакавых сценаў нефа, утваралі план у выглядзе крыжа). Вертыкальнае развіццё аб'ёмаў прытвора, нефа і алтара стварала адпаведна ярусна-восевыя і ярусна-цэнтрычныя кампазіцыі.

У аб'ёмна-прасторавых рашэннях драўляных цэркваў прысутнічалі рысы, уласцівыя традыцыйнаму народнаму жыллу і сялянскай сядзібнай забудове. Заўважана, што восевыя і ярусна-восевыя кампазіцыі распаўсюджаны на поўдні Беларусі, дзе пераважае лінейная сядзібная забудова, цэнтрычныя і ярусна-цэнтрычныя — на поўначы, дзе традыцыйнымі з'яўляюцца сядзібы з перыметрычнай, замкнёнай забудовай.

У храмах падоўжна-восевай кампазіцыі адчуваюцца традыцыі адна-, двух- і трохкамерных жылых пабудоў. Зруб нефа пераходзіць у гранёны алтар. Уваход адзначаецца невялікім прытворам ці ганкам, іншы раз галерэяй на двух-чатырох слупах (рысы, уласцівыя хатам з «падсенню», свірнам з прыклетнікам-галерэяй). Збудаванне завяршаецца чатырохсхільнай страхой з вежай.

У невялічкіх цэрквах і каплічках Палесся ў формах стрэх ярка прасочваецца эвалюцыя страхі жылых і гаспадарчых пабудоў. Найбольш старадаўняй тут была шатровая, а потым чатырохсхільная страха. Польскі этнограф Ч. Пяткевіч у пачатку нашага стагоддзя адзначаў, што яшчэ ў канцы XIX стагоддзя ў Прыпяцкім Палессі сустракаліся жылыя пабудовы — курані. На вертыкальныя слупы, пастаўленыя кругам і звязаныя ўверсе бэлькамі, абапіраліся нахіленыя цясіны, ствараючы высокую шатровую страху. Менавіта такія стрэхі характэрны аднакамерным жылым пабудовам — паўзямлянкам мілаградцаў і зарубінцаў — нашых продкаў з жалезнага веку. З прыходам зрубных пабудоў на змену каркасна-слупавым гэта форма страхі захавалася (кастровая,

шатровая, шашковая стрэхі) у клунях, стадолах. Шатровыя стрэхі былі шырока распаўсюджаны ў капліцах і званіцах.

Існаваў і зрубны варыянт данай формы страхі — пірамідальная, якую ўтвараі звужанія па вышыні вянцы. Яна атрымала далейшае развіццё ў канструкцыі шатровых веж і скляпеністых зводаў культавых пабудоў. На аснове каркасна-слупавай страхі ў зрубных збудаваннях паявілася чатырохсхільная страха на стойках-сохах, козлах альбо дзядках. Архітэктурна яна ўдала спалучалася з аднакамернымі жылымі пабудовамі, блізкімі ў плане квадрату, якія былі распаўсюджаны, у прыватнасці, ва Усходнім Палессі. З далучэннем да хаты сяней-трысценка, а затым каморы, клеці ці варыўні планіроўка жылля развівалася ўдаўжыню і садзейнічала развіццю формы страхі. Відазмяняецца схіл над вулічным фасадам — ён уразаецца альбо зверху, альбо знізу. У першым выпадку ў верхняй частцы атрымаўся невялічкі франтончык, а ўнізе (астатняя частка скату) — прычолак (страха з прычолкам); у другім — трапецападобны франтон унізе і залобак (астатняя частка схілу) уверсе — страха з залобкам, ці вальмавая страха.

Чатырохсхільныя стрэхі сустракаюцца ў адна-, двухзрубных храмах падоўжна-восевай кампазіцыі, такіх, напрыклад, як царква Параскевы з вёскі Збірагі Брэсцкага раёна (1610), царква Міхаіла ў вёсцы Хатынічы Ганцавіцкага раёна (XVIII стагоддзе), царква ў вёсцы Ялава Пружанскага раёна (XVIII стагоддзе) і інш.

Архітэктурныя элементы культавых пабудоў вызначаюцца сціпласцю, выразнай акрэсленасцю традыцыйных для народнага дойлідства форм, культавая сімволіка (вежкі, шпілі і т. п.) развіта слаба. Прытвор, неф, алтар яшчэ не выдзяляюцца з агульнага аб'ёму. Далейшае развіццё ідзе шляхам паступовага планіравацкага і архітэктурнага вылучэння нефа. Ён пачынае адыгрываць дамінуючую ролю, якую яму надае стромкая шатровая страха: яе шацёр узнімаецца над двухсхільнымі стрэхамі прытвора і алтара (царква ў вёсцы Драчкова Смалявіцкага раёна). Неф развіваецца па вертыкалі і за кошт зрубных надбудоў (чацвярык на чацвярык, васьмярык на чацвярык), набывае ярусную структуру (царква XVII стагоддзя ў г. Петрыкаве).

Якасна новае архітэктурнае аблічча атрымліваюць драўляныя культавыя помнікі са з'яўленнем шатроў над прытворам і алтаром (Георгіеўская царква XVIII стагоддзя ў Давыд-Гарадку Столінскага раёна). Спалучэнне шатровых завяршэнняў з яруснай будовай асноўных зрубаў, якая стварае пэўны вертыкальны рытм, надае ім архітэктурную самастойнасць, выразнасць у агульнай лінейнай кампазіцыі збудавання (царква Георгія XVIII стагоддзя ў вёсцы Сынкавічы Лунінецкага раёна).

Свайго найвышэйшага развіцця ярусна-шатровыя аб'ёмы дасягнулі ў храмах крыжова-цэнтрычнай кампазіцыі, якая спрыяе вертыкальнаму руху пабудовы. Прыкладамі таму могуць служыць не захаваўшыся драўляныя культавыя помнікі Віцебска XVII — XVIII стагоддзяў, і ў прыватнасці Ільінская царква.

Побач з многімі цэрквамі звычайна стаялі званіцы — невялічкія адна-, двух-, трох'ярусныя збудаванні, як правіла, з адкрытым верхнім ярусам, што меў арачныя раскосы. Званіцы маглі размяшчацца па восі царквы (у такім выпадку ніжні ярус служыў уваходам на царкоўны двор) ці былі ўправа або ўлева ад яе. Кампазіцыйныя суадносіны званіцы і храма стварылі архітэктурна-планіровачны тып, у якім яны аб'ядноўваюцца ў адно збудаванне праз прытвор, а той у сваю чаргу становіцца пераходным памяшканнем (царква XVIII-XIX стагоддзяў у вёсцы Рамель Столінскага раёна, царква XVIII-XIX стагоддзяў у вёсцы Любечы Пінскага раёна). Аднак шырока існаваў і прыём арганічнага спалучэння званіц з асноўным аб'ёмам культавай пабудовы. Такая званіца ўзнімалася звычайна над прытворавай часткай храма (Пакроўская царква XVIII стагоддзя ў вёсцы Логнавічы Клецкага раёна).

Яснасць кампазіцыі, чысціня форм, высокі густ суадносін і прапорцый, мэтазгоднасць і сціпласць дэкору (вытокі гэтага трэба шукаць у народным дойлідстве) надалі драўляным культавым пабудовам Беларусі індывідуальнасць, вызначылі іх у архітэктуры ўсходніх славян і іх суседзяў. Выразнасць драўляных цэркваў і званіц узбагачала сілуэт паселішчаў, у сукупнасці з вясковай забудовай стварала ансамбль, цесна звязаны з навакольным прыродным асяроддзем. Бачныя здалёк драўляныя вежы служылі арыенцірамі паміж населенымі пунктамі.

Інакш развівалася архітэктурна драўляных касцёлаў. Асноўнае адрозненне тут — вежы на галоўным, звернутым да захаду фасадзе. Традыцыя ідзе ад храмаў так званага абарончага тыпу (Сынкавічы, Камаі, Мураванка), сядзібных дамоў-крэпасцей (Гайцюнішкі). Тут выкарыстоўваліся і формаўтваральныя прыёмы, уласцівыя храмам Заходняй Еўропы, што ўзыходзяць да архітэктуры раманскага і гатычнага часоў. Драўляныя касцёлы Беларусі звычайна падраздзяляюцца на адна-, дзвюх- і трохвежавыя (невялічкая вежачка знаходзілася на грэбні страхі паміж асноўнымі вуглавымі).

Архітэктурнымі прыкметамі уніяцкіх драўляных культавых збудаванняў з'яўляюцца восевы план (прытвор — неф — алтар) і перамешчаная ад сярэдзіны да прытвора вежа з цыбулепадобным купалам, што надае падабенства да аднавежавага касцёлу. Такое завяршэнне, а таксама шматгранная форма барабана (аснова

вежы) — традыцыйныя элементы царквы.

У мястэчках Беларусі, дзе жыло многа яўрэяў, ставіліся драўляныя сінагогі: бязвежавыя збудаванні прасторнага аб'ёму з высокай страхой складанай канфігурацыі. Сінагогу абкружааі галерэі і прыбудовы з асобнымі стрэхамі, ствараючы цікавыя суадносіны форм розных прапорцый.

Значную групу культавых збудаванняў прадстаўлялі капліцы: адзін ці два невялікія зрубы з шатровымі ці двухсхільнымі стрэхамі і маленькімі вежамі-макаўкамі.

Інтэр'еры драўляных культавых пабудоў абсталёўваліся з улікам пэўных канонаў (іканастасы, ківоты, распісы на сценах і столі, абразы, алтары, амбоны, арган і г. д.). Разам з тым прысутнічалі і ўзоры традыцыйнага дэкаратыўна-прыкладнага мастацтва. Так, ва ўсходніх рэгіёнах Беларусі быў распаўсюджаны ікананіс на дошках па ляўкасе, разьбяныя ўпрыгожванні, на Палессі — плеченыя з саломкі царскія вароты. У касцёлах Панямоння шырока ўжываліся драўляныя са шматколернай афарбоўкай (поліхромныя) скульптурныя кампазіцыі. У аздабленні інтэр'ераў заўсёды шырока выкарыстоўваліся вырабы традыцыйных рамэстваў, промыслаў, гірлянды кветак і жывая зеляніна.

Цэльнасць і нацыянальная своеасаблівасць драўляных культавых пабудоў Беларусі ярка праявіліся ў сістэме будовы форм — пэўных геаметрычных суадносінах, адзіных для розных тыпаў цэркваў, касцёлаў, мячэзьяў. Метрычны аналіз паказвае, што тут прысутнічаюць заканамернасці, уласцівыя драўлянаму дойдзству ўсіх усходніх славян. Гэта перш за ўсё адзіны зыходны модуль — шырыня асноўнага рытуальнага памяшкання (нефа), адзіныя суадносіны падоўжных, папярочных і вышынных памераў як стараны квадрата да яго дыяганалей, што вынікае з паслядоўнасці акружнасцей і квадратаў, упісаных і апісаных, пачынаючы з зыходнай акружнасці, дыяметр якой роўны шырыні нефа. Ёсць і асаблівасці: адзінства прапарцыянальных суадносін асобных частак збудавання паміж сабой і да агульных габарытаў, адпаведнасць дробных члянэнняў (вокнаў, дзвярэй) найменшаму модулю (як правіла, адна восьмая шырыні нефа), наяўнасць прапарцыянальных сувязей з іншымі збудаваннямі (царква, брама і званіца).

Адным з галоўных элементаў знешняй архітэктурнай атрыбутыкі царквы, касцёла ці званіцы з'яўляецца крыж — не толькі самы распаўсюджаны, але і самы старадаўні і загадкавы сімвал, створаны чалавекам. Старажытныя людзі асацыявалі з ім галоўныя стыхіі — зямлю, неба, ваду, агонь. Жыццё і бессмяротнасць, радасць і гора, дабро і зло бачыліся ў магільным скрыжаванні. З ім звязваліся чатыры напрамкі бакоў свету, прамяні сонца, усёабдымная сіметрыя і раўнавага, гармонія

прыродных утварэнняў і структур.

Упрыгожаныя пер'ямі крыжы ўбачылі іспанскія місіянеры на могілках і ў храмах індзейцаў. Значна раней крыж прысутнічаў у арнаментых Старажытнага Егіпта, Міжрэчча, Старажытнай Грэцыі і Старажытнага Рыма, Індыі, Кітая, Японіі. У Старажытным Рыме на крыжы караі смерцю рабоў, таму на пачатку нараджэння хрысціянства да крыжа адносіліся як да сімвала пакут, знака звера, які ўвасабляе рымскае панаванне і прыгнёт. Але вось у 326 годзе васьмідзесяцігадовая маці імператара Канстанціна, Алена, адпраўляецца ў Іерусалім. Там яна наведвае Галгофу і на месцы руін язычніцкага храма загадвае зрабіць раскопкі. Згодна з паданнем, пад руінамі быў знойдзены крыж, на якім распялі Хрыста. Яго змясцілі ў сярэбраную раку і перадалі мясцоваму епіскапу. Часцінку крыжа Алена ўзяла для сына-імператара. З гэтага часу ў хрысціянскай царкве ўсталёўваецца свята ўзнясення Крыжа Гасподня, а Іерусалімскі епіскап набывае выключнае права абдорваць прававерных часцінкамі святога крыжа.

Доўгі час вяліся спрэчкі аб тым, якую форму меў крыж Гасподні. У якасці прыстасавання для смяротнай кары выкарыстоўваўся Т-падобны крыж, вядомы як егіпецкі, ці Антоніеў, а таксама Х-падобнае скрыжаванне, або бургунскі крыж. А вось апісанне крыжа, зробленае ў IV стагоддзі Святым Аўгустынам: «...была шырыня, у якую прасцёрты былі рукі, даўжыня, узнятая ад зямлі, на якой прыбіта было цела, вышыня, якая высоўвалася над папярочнай перакладзінай...» Іаан Златавуст казаў: «...Гасподзь распяты быў на высокім дрэве, больш высокім, чым крыжы распятых побач злодзеяў». Як бачым, згодна слову Аўгустына, крыж быў звычайна чатырохканцовы. Верхні канец служыў для мацавання табліцы з прозвішчам пакаранага і пералікам зробленых ім злачынстваў. Акрамя таго, крыж мог мець спецыяльны рог ці падстаўку для падтрымкі распятага. Усе гэтыя дэталі ў працэсе кананізацыі прывялі да з'яўлення пяці-, шасці-, сямі- і васьміканцовых крыжоў.

З падзелам Рымскай імперыі на Усходнюю і Заходнюю адбываецца і падзел царквы. У каталікоў прызнаным робіцца чатырохканцовы (лацінскі) крыж, у праваслаўных — грэчаскі шасціканцовы.

Ва ўсходніх славян крыж упершыню ўпамінаецца ў тэксце дамовы князя Ігара з грэкамі. У часы Кіеўскай Русі крыж атажсамліваўся з іменем Хрыста. Крыж малявалі на бэльках, кансолях, вушаках. Язычніцкія каменныя божышчы перахрышчваліся высяканнем на іх выяў крыжа, арганізаваліся хрэсныя хады. У Вілейскім раёне, непадалёку ад Даўгінава, знаходзіцца каменнае язычніцкае божышча, на якім высечаны чатыры крыжы.

Рагвалодавы камень XII стагоддзя каля вёскі Дзятлава Аршанскага раёна таксама мае выяву крыжа. Крыж і разнастайныя яго варыянты шырока ўкараніліся ў арнаменты традыцыйнага ткацтва, вышыўкі, узорах пляцення, разьбы, кавальства.

Ажурнасцю, багаццем дэкору, глыбінёй сімвалічнага зместу вылучаюцца кавальскія крыжы цэркваў і касцёлаў, асабліва цэркваў уніяцкіх. І гэта невыпадкова. Справа ў тым, што уніяцкія светапогляд і веравызнанне былі скіраваны на шырокія слаі народных мас. Каб прывабіць народ да уніі, у яе атрыбутыку ўключылі шматлікія элементы народна-традыцыйнай культуры, народнага светапогляду. Пра багацце арнаментыкі кавальскіх крыжоў мы можам сёння меркаваць па творах вядомага мастака XIX стагоддзя з Вільны Дзмітрыя Струкава. Значную частку сваёй творчасці ён прысвяціў замалёўкам драўляных цэркваў і касцёлаў Беларусі, пераважная большасць якіх не захавалася да нашага часу.

Вось тры крыжы касцёла з вёскі Старчыцы былога Слуцкага павета — са званіцы, вежы і надалтарнай макаўкі. Усе яны роўнаканцовыя грэчаскага тыпу. Найбольш просты — надалтарны (у правай частцы малюнка) з канцамі, завершанымі маленькімі крыжыкамі, і паўмесяцам унізе. У цэнтры малюнка — найбольш буйны, надвежавы, крыж. Круглы дыск на месцы перакрывавання разам са звілістымі палоскамі сімвалізуе сонца, прамяні святла. Унізе — паўмесяц, сімвал ночы. Так увасабляецца ідэя перамогі жыццестваральнай сілы сонца над цемрай. Левы крыж, са званіцы, мае канцы, упрыгожаныя маленькімі роўнаканцовымі крыжыкамі.

Новы тып ілюструе малюнак крыжа з мястэчка Глуск. У аснове — парастак з веерам пялёсткаў, далей — шар нахштатт нераскрытага бутона, з якога нібыта прарастаюць контуры крыжа, у цэнтры скрыжавання — ажурны сімвал сонца. Фларыстычныя матывы ўзмацняюць ідэю жыватворнай сілы сонца і крыжа, у чым яскрава бачна перапляценне язычніцкіх і хрысціянскіх ідэй светапогляду.

Цікавы крыж з касцёла вёскі Слабодка былой Ковенскай губерні. У цэнтры — галоўны крыж з ажурным сімвалам сонца. Канцы крыжа — звілістыя лініі прамянёў — упрыгожаныя трохпялёсткавымі суквеццямі — старажытны індаеўрапейскі сімвал жыцця.

У салярнай сімваліцы крыжа з вёскі Пруднікі (больш дакладнага адраса аўтар малюнка не дае) хвалепадобныя сонечныя прамені чаргуюцца з вострымі, прамалінейнымі. Канцы крыжа са знешняга боку аздоблены парамі выгнутых палосак, што ствараюць малюнак стылізаваных бутонаў. З іх быццам вырастаюць

маленькія крыжыкі.

Крыж Кацярынінскай царквы ў Мінску мае канцы, якія нагадваюць каскад крыжыкаў: да крыжа невялікіх памераў прымацаваны тры больш дробныя, нібыта матылі над прывабнай кветкай.

Адчуванне казачнай сімфоніі выклікае сваімі карункамі крыж царквы ў Мазыры. Дзякуючы пругкасці і дынамічнасці ліній, яго канцы, зробленыя накшталт зоркавых суквеццяў, нібы рассыпаюцца феерверкам. Верхні канец завершаны сімвалам сонца са знакам манаграмы Ісуса Хрыста.

Дэкаратыўнае рашэнне крыжа з мястэчка Капаткевічы былога Мазырскага павета мае яскравую касмалагічную кампазіцыю. Аснова — мерыдыянальная сфера, ад якой разыходзяцца прамені. Паміж імі — паўмесяц, а над ім — завершаная зоркай вертыкальная паласа з трыма папярэчынамі. Своеасабліва і нечакана вырашана салярная сімволіка: маленькі дыск у цэнтры з дыяганальнымі крыжападобнымі адтулінамі і стрэламі ад іх. Форма наканечніка стралы паўтараецца і ўзрастае па памерах, ствараючы адчуванне імпульсіўнага руху. Вакол дыска са звілістымі прамянямі і стрэламі — німб з веерам кароткіх праменяў. Ці не нагадае гэта той выбух, што некалі паклаў пачатак сусвету? Верхні канец крыжа ўпрыгожаны маленькім трохпялёсткавым бутонам, што сімвалізуе нараджэнне жыцця над грандыёзнай успышкай свяціла.

Аздабленне крыжа з мястэчка Скарадное былога Мазырскага павета навеяна прыгажосцю кветак з навакольных палёў: тут і трохпялёсткавыя суквецці, і цюльпаны на гнуткіх сцяблінках. Маленькая фігурка галубка — чысціня і святасць створанага Богам свету.

Замалёваныя Дзмітрыем Струкавым крыжы — не толькі адмысловыя ўзоры мастацтва вясковых і месчачковых кавалёў, але і далёка не разгаданыя таямніцы светапогляду продкаў, зашыфраваныя, закальцаваныя ў пэўных знакавых сістэмах, аб'яднаныя ў дэкаратыўныя і арнаментальныя кампазіцыі.

Першыя мячэці ў Вялікім княстве Літоўскім сталі з'яўляцца ў месцах аседласці татар, перавезеных Вітаўтам з Залатой Арды, ужо на пачатку XV стагоддзя. Тады мусульманскія храмы існавалі ў Сарака Татарах, Лукішках і Некрашунцах. Мячэці ў Сарака Татарах, Лукішках, а таксама ў Лоўчыцах і Троках упамінаюцца ў напісаным невядомым аўтарам у 1558 годзе трактаце пра татар Беларусі. Мячэць у Троках была вядома і польскаму хроніку Марціну Крамеру, які пісаў пра яе ў 1578 годзе. Нарэшце турэцкі гісторык Ібрагім Печэві (памёр у 1640 годзе) паведамляе, што ў царстве польска-літоўскім у першай трэці XVII стагоддзя

налічвалася 60 мячэцяў.

Напярэдадні падзелу Польшчы ў 1795 годзе мячэці існавалі ў многіх вёсках і мястэчках. Польскі даследчык Станіслаў Крычынскі прыводзіць даты іх пабудовы, пацверджаныя дакументальна, дае адрасы, згодна з адміністрацыйна-тэрытарыяльным падзелам пачатку ХХ стагоддзя.

Троцкі павет: Базары (1685-1719), Гудзяны (1646-1680), Хусейманы (1671-1699), Панары (1699), Прудзяны (1588, разбурана французамі ў 1812 годзе), Рэйзы (1556), Сінькавічы (1699), Салкенішкі (1615), Сорак Татар (1558), Трокі (1558, разбурана 2 ліпеня 1609 года), Вінкшнуцы.

Віленскі павет: Кена (1615-1631), Лукішкі (1558), Меражляны (1615-1699), Немец (1684).

Гродзенскі павет: Бажанкі, Крышыняны (1679).

Лідскі павет: Некрашунцы (паводле падання, парафія закладзена ў 1415 годзе, метрыкі да 1713 года).

Ашмянскі павет: Даўбуцішкі (1588).

Навагрудскі павет: Лоўчыцы (парафія закладзена, паводле падання, каля 1420 года, першая ведамасць пра мячэць датуецца 1588 годам), Навагрудак (прывілей на будаўніцтва 1792 года, пабудавана ў 1796 годзе).

Мінскі павет: Мінск-Літоўскі (фундавана ў XVI стагоддзі, пабудавана ў 1599 годзе).

Брэст-Літоўскі павет: Студзёнка (узведзена ў 1679 годзе, спалена ў 1915 годзе).

Да канца XVIII стагоддзя межы татарскай аседласці, якая ўжо мела выгляд кампактнай групы, абазначаліся гарадамі Вільне, Навагрудак, Мінск, Полацк. Значныя раёны складваліся ў наваколлі гарадоў Гродна, Беласток, Варшава. Для параўнання пералічым мячэці ў паўднёвых землях Вялікага княства. На Вільні меліся мячэці ў Астрозе (1565-1569, існавала да канца XVIII стагоддзя), у Юркавічах у маёнтку Астрожскіх (закладзена ў 1681 годзе, існавала да другой паловы XIX стагоддзя). На Падоллі ў XVII-XVIII стагоддзях мячэць была толькі ў Неміровічах.

Пасля далучэння зямель Беларусі да Расійскай імперыі будаўніцтва мячэцяў паступова змяншаецца. Указ ад 24 жніўня 1756 года дазваляў адкрываць магаметанскія прыходы толькі там, дзе колькасць мусульман мужчын была не меней за дзвесце чалавек. Указам ад 2 жніўня 1870 года забаранялася будаўніцтва мячэцяў без папярэдняга падаіку вернікаў.

Дэпартамент дзяржаўнай гаспадаркі і публічных будынкаў Міністэрства ўнутраных спраў Расійскай імперыі ад 31 мая 1829 года выдаў прадпісанне «Аб правілах будаўніцтва татарскіх мячэцяў». Яно абавязвала магаметан «будаваць мячэці згодна з

планами і фасадамі, ад урада дадзеных». Будаўнічаму камітэту Міністэрства ўнутраных спраў даручалася «скласці для іх узорны план і фасад». Рэгламентавалася месца пабудовы: «...заўсёды лепей прызначаць месцы на плошчах, а дзе плошчаў няма, то ставіць іх на адлегласці не меней 10 сажаняў ад збудаванняў».

З гэтага часу, каб пабудаваць ці адрамантаваць мячэць, татары паселішча, ці агола, абавязаны былі падаваць у губернскае праўленне хадайніцтва, мець згоду таўрычаскага магаметанскага духоўнага праўлення, атрымаць і зацвердзіць у будаўнічым аддзяленні губернскага праўлення праект.

У 30-ыя гады нашага стагоддзя на тэрыторыі Беларусі, Польшчы і Літвы налічвалася ўсяго 17 мячэцяў і 2 малітвенныя дамы. Вось іх пералік:

Бажанкі, Сакольскі павет — прыход з 1795 года, мячэць узведзена на пачатку ХХ стагоддзя;

Даўбуцішкі, Маладзечанскі павет — прыход з 1588 года, мячэць пабудавана ў ХVІІІ стагоддзі;

Клецк, Нясвіжскі павет — прыход з 1886 года, мячэць пабудавана ў 1881 годзе. Пляц пад яе ахвяраваў фундатар (вакуф) Якуб Якубоўскі ў 1880 годзе. Драўніну для будаўніцтва даравалі князі Радзівілы. Мячэць рамантавалася ў 1911, 1930-1931 гадах;

Крышыняны, Гродзенскі павет — прыход заснаваны недзе ў 1679 годзе, фундатары — Кржычоўскія. Мячэць старой пабудовы, дата заснавання невядома;

Ляхавічы, Баранавіцкі павет — дата заснавання прыхода невядома, мячэць пабудавана ў 1815 годзе, разбурана ў 1917, у 1924-1928 гадах узноўлена на ахвяраванні «савета фондушовага» (татараў, якія эмігрыравалі), віленскага муфціята, егіпецкага караля;

Лоўчыцы, Навагрудскі павет — прыход заснаваны каля 1420 года, мячэць — у 1588 годзе. На яе месцы ў 1688 годзе закладзена новая;

Мядзель, Пастаўскі павет — дата заснавання прыхода невядома, мячэць пабудавана ў 1840 годзе, спалена ў гады грамадзянскай вайны, адбудавана ў 1930 годзе;

Мір, Стаўбцоўскі павет — дата заснавання прыхода невядома, мячэць пабудавана ў 1840 годзе. Рамантавалася ў 1925 і 1928 гадах;

Мураўшчызна, каля Іўя — мячэць пабудавана ў 1884 годзе з фундацыі Эльвіры Аўгустаўны Замойскай, уладальніцы мястэчка Іўя. На грошы эмігрыраваўшых у Амерыку татар дабудаваны мінарэт і галерэя;

Некрашунцы, Лідскі павет — прыход прыблізна з 1415 года. Дата ўзвядзення мячэці невядомая; у верасні 1915 года яна

спалена, адбудавана ў 1926 годзе;

Немец, Віленска-Трокскі павет — прыход з 1684 года, мячэць пабудавана ў 1909 годзе пасля таго, як згарэла папярэдняя;

Навагрудак — у 1792 годзе Станіславам Аўгустам выдадзены прывілей на будаўніцтва мячэці, якая была пабудавана праз чатыры гады, у 1796 годзе. Адноўлена на сродкі Аляксандра Асановіча ў 1855 годзе;

Асмолава, Навагрудскі павет — прыход з 1834 года, мячэць перабудавана ў 1924-1925 гадах;

Слонім — дата заснавання прыхода невядома, мячэць пабудавана ў 1804 годзе з адным мінарэтам і купалам, 25 мая 1881 года згарэла, праз год адбудавана з дрэва, ахвяраванага Францыскам Пуславіцкім з Альберціна;

Сорак Татар, Віленска-Трокскі павет — прыход заснаваны да 1558 года, мячэць пабудавана ў 1815 годзе;

Відзы, Браслаўскі павет — прыход з 1819 года, мячэць пабудавана ў 1860-1865 гадах на землях, што адышлі ад мястэчка. У гады грамадзянскай вайны была спалена і адбудавана зноў у 1930-1932 гадах;

Вільна — прыход у Лукішках заснаваны да 1558 года, мячэць пабудавана ў другой палове XIX стагоддзя. Рамантавалася ў 1887, 1917 і 1936 гадах.

Мусульманскія дамы малітвы меліся ў Дзісенскім павеце — у Докшыцах (прыход створаны пасля грамадзянскай вайны, пабудова 1925-1926 гадоў) і ў Глыбокім (дата заснавання прыхода невядома, пабудова 1930 года на зямлі, ахвяраванай Аляксандрам Канапацкім, і на складчыну прыхаджан Докшыцкага прыходу).

Існавалі мячэці і ва Усходняй Беларусі: у Смілавічах, Уздзе, Капылі, Мінску — усё гэта пабудовы XIX — пачатку XX стагоддзя.

Вядома карта, складзеная ў 1933 годзе Алі Смяйковічам, на якой паказана размяшчэнне татарскіх асад на землях Польшчы, Літвы і Беларусі і абазначаны 20 мячэцяў.

На сённяшні дзень захаваліся чатыры мячэці: у Доўбучках Смаргонскага раёна (перавезена ў Беларускі дзяржаўны музей народнай архітэктуры і побыту), у гарадскім пасёлку Іўе, у Навагрудку і ў вёсцы Лоўчыцы Навагрудскага раёна.

Аўтар трактата пра татар Беларусі так характарызаваў мясцовыя мусульманскія храмы: «...убогія і нізкія мячэці пабудаваны з дрэва... без мінарэтаў (веж. — А. А.) і імарэтаў (прытулкаў. — А. А.)... Для жанчын у некаторых тутэйшых мячэцях ёсць асобнае месца, адзеленае ад мужчынскага, куды яны не маюць права заходзіць...» У 1558 годзе невядомы аўтар дзяліўся сваімі ўражаннямі аб мячэці ў Лукішках: «...Няма ў ёй... ані якога бога, ані чорта. Голья тут сцены, падлога толькі тонкімі дыванамі

заслана...»

Гэтыя сціплыя паведамленні змяшчаюць некаторыя надзвычай важныя характарыстыкі. Так, мабыць, раннія мячэці Беларусі і Літвы не мелі мінарэтаў і заклік да набажэнства (азан) муэдзін абвяшчаў з ганку ці хадзіў па вуліцах і склікаў вяскоўцаў. Як гэта ні дзіўна, але выкарыстоўваліся і званы. У вышэйпрыведзеных сведчаннях пра Лукішскую мячэць ёсць і такі запіс: «...біццё ў зван не мае параўнання». Аўтар трактата 1588 года таксама адзначаў: «У некаторых мячэцях званы ў поўным сэнсе ёсць звычай перад намазам...»

Драўляныя татарскія мячэці мелі ў сваёй архітэктуры мясцовыя рысы, ці, як пісаў С. Крычынскі, «будаваі іх па мясцовай модзе». Вядомая па манаграфіі 1841 года мячэць у Лукішках уяўляла сабой «...моцны квадратны зруб з калоннаю падсенню, накрыты стромкаю страхою са сціплым мінарэтам пасярэдзіне. Такія мячэці, квадратныя, са стромкай страхой, маленькай вежачкай пасярэдзіне, але без падсені ёсць у Сарака Татарах. У гэтым самым стылі ёсць мячэць у Бахоніках ...падобная на «пагадкі кітайскія»... мячэць у Мураўшчызне, пабудаваная ў форме квадрата з ганкам, на высокіх слупах... не вельмі высокі мінарэт з галерэйкай... завяршае лініі масіўнай страхі». Далей С. Крычынскі паведамляў: «Некаторыя мячэці (у Ляхавічах, Клецку, Некрашунцах) нагадваюць сваім выглядам... вясковыя касцёльчыкі. Іншыя, пабудаваныя майстрамі-яўрэямі, блізкія па сваёй архітэктуры да сінагог (мячэць у Асмолаве). Мячэць у Слоніме, з трыма цыбулепадобнымі вежачкамі, ёсць быццам бы копія праваслаўнай царквы». С. Крычынскі адзначыў дзве мячэці, якія выдзяляліся значнымі памерамі — у Навагрудку і Мураўшчызне.

У татар Беларусі і Літвы (Лоўчыцы, Мураўшчызна, Доўбучкі) мячэці буйных прыходаў называліся джама, джэмія. Як і ў іншых краінах мусульманскага свету, у іх штодзённа ажыццяўлялася богаслужэнне за халіфа — хітбэ. Да джама-мячэцяў пазней далучыліся Ляхавіцкая і Віленская мячэці.

Асабліва сцю мячэцяў Беларусі і Літвы быў падзел унутранай прасторы на дзве часткі: мужчынскую і жаночую. У краінах мусульманскага Усходу такі падзел адсутнічае. Па традыцыі там жанчыны моляцца дома. Спасылаючыся на версію аўтара трактата 1588 года пра татар Беларусі, С. Крычынскі пісаў, што, магчыма, гэтая асабліва сць узыходзіць да старажытных традыцый кіпчакоў: «...дом татарскі ў стэпах Уфійскіх падзелены на дзве часткі — мужчынскую і жаночую». Памяшканне для жанчын знаходзілася звычайна з левага боку ад уваходу і было значна меншых памераў, чым памяшканне для мужчын. У сцяне, што падзяляе мужчынскую і жаночую палавіны, існавала закратаванае падоўжанае акно.

Кожная палова мела свой уваход.

Набажэнства праводзілася ў асноўным у дзённы час і ў мужчынскай частцы. Тут, у сцяне, звернутаю да Мекі, мелася зрубная ніша — алтар (міхраб, альбо кібла). Тварам да яе ў час набажэнства сядзеў мула. Справа ад міхрабы размяшчалася ўзвышэнне накшталт кафедры ці царкоўнага амбона з прыступкамі і навесам (балдахінам) на слупах — мумібір. Адсюль да прыхаджан звяртаўся мула пад час урачыстых выпадкаў, калі зачытваў важныя дакументы, якія датычыліся і свецкага жыцця, абвяшчаў малітвы за здароўе султана (хутбэ). Звычайна мумібір меў тры прыступкі. Сем ці дзевяць было ў буйных мячэцяў. Акрамя разьбярскай апрацоўкі слупоў і парэнчаў мумібір упрыгожвалі надпісамі (радкі з Карана). Тут можна было знайсці і імя дойліда (Лоўчыцы), і дату ўзвядзення мячэці (Ляхавічы).

У час посту Рамадана праводзіліся вячэрнія і начныя намазы. Для асвятлення мячэці ў гэтых выпадках выкарыстоўваліся так званыя драўляныя ліхтары. Яны нагадвалі звычайныя падсвечнікі, выконваліся часцей такарным спосабам і мелі вышыню ад некалькіх вяршкоў да аднаго-двух аршынаў. Два такія ліхтары абавязкова ставіліся па баках міхрабы, асвятляючы месца мулы. Астатнія размяшчаліся альбо каля сцен, альбо там, дзе стаялі людзі з Каранам у руках. Злева ад міхрабы нізка над падлогаю знаходзілася невялікая палічка для свяшчэнных кніг (Карана), якая завешвалася зялёным сукном.

У верхняй частцы сценкі, што падзяляла мужчынскую і жаночую паловы, рабіўся балкон-галерэйка накшталт царкоўных хораў. Цэнтральная частка галерэйкі, як правіла, выступала наперад (Іўе, Доўбучкі) і была месцам муэдзіна. Тут таксама знаходзілася і моладзь, што прыходзіла на набажэнства.

Падлога мячэці засцілалася зялёнымі ваўнянымі дарожкамі — кілімамі. У праемежах паміж імі клаіся круглыя тканыя коўдры — чалуны. Іх ахвяравалі сваякі памерлых. На чалунах вышываліся імя, прозвішча і дата смерці чалавека, у гонар якога рабілася ахвяраванне. Каля сцен — лавы і табурэты для старых і хворых.

Аздабленне сцен складалі так званыя мухіры — дываны з выявамі вядомых мячэцяў, у зашклёных рамах палотны з тканымі ці вышытымі радкамі тэкстаў Карана, імёнамі прарокаў, літаграфічнымі выявамі Мекі і Медзіны, Каабы, сцягамі і сімваламі. Літаграфічныя насценныя выявы атрымалі ў Беларусі шырокае распаўсюджанне ў мінулым стагоддзі. Іх прывозілі сюды татары з Волгі. Насценнае аздабленне дапаўнялі змешчаныя ў рамы пад шклом спадчынныя акты на карысць мячэці (тэстаменты), памятныя дошкі ў гонар фундатараў. Такія мармуровыя дошкі былі ўстаноўлены ў Навагрудскай мячэці ў гонар Аляксандра

Асановіча і ў Мураўшчынскай мячэці ў гонар Эльвіры Аўгустаўны Замойскай. Вывешваліся на сценах і акты з датамі адкрыцця прыходу.

Найбольш простым тыпам мячэці з'яўлялася збудаванне з планам, бліжкім да квадрата, напрыклад мячэць у мястэчку Сорак Татар. Яна мела ашаляваны зруб, умацаваны лісіцамі і ўвенчаны шатровай дранкавай страхой з цыбулепадобнай макаўкай. Знешні выгляд яе вельмі падобны да архітэктуры шырока распаўсюджаных клецкіх цэркваў, названых так таму, што ў аснове іх аб'ёмна-прасторавай кампазіцыі ляжыць зруб нефа (клець). Вядома, што мячэць не мела прыруба-міхрабы. Аконныя праёмы выкананы ў традыцыйных драўлянага культывага дойлідства, рамы — з дробнымі шыбкамi.

Пэўны крок у развіцці дадзенага тыпу быў зроблены пры будаўніцтве мячэці ў Лукішках пад Вільна. Тут да звычайнага зруба, завершанага шатровай страхой, далучаецца спецыфічны мячэцевы элемент — двух'ярусная слупавая галерэя. Аднак у цэлым архітэктурнае рашэнне не выходзіць за рамкі народна-традыцыйнага дойлідства, бо нагадвае шырокавядомы тып мес-тачкавага свірна — лямуса. Варта, напрыклад, прыгадаць лямус кляштара брыгітак у Гродне (1664). Да культывых атрыбутаў трэба аднесці шацёр з цыбулепадобным купалам на барабане і мінарэт, завершаны ісламскай сімволікай.

Далейшае развіццё гэтага аб'ёмна-планіровачнага тыпу на-зіраецца ў мячэці ў Іўі (Мураўшчызна). У Цэнтральным дзяр-жаўным гістарычным архіве Літвы знойдзены праект мячэці, дзе паказаны бліжкі да квадрата план, падзелены на мужчынскую і жаночую паловы. У левай, мужчынскай, палавіне ёсць пяцігранны прыруб-міхраба, побач паказаны і мумібір. З боку ўваходу — галерэя. Дадзена фасадавае рашэнне: ашаляваны ў «елачку» зруб, слупавая галерэя, якая падтрымлівае навес-казырок, зроблена на ўсю вышыню сцен з балюстрадай. Шатровая страхы пераходзіць у высокі, стромкі мінарэт на васьмігранным барабане з балкон-чыкамі (накшталт мінарэтаў турэцкіх мячэцяў). У пластычнай прапрацоўцы дэталю на чарцяжы (слупы, галерэі, раскосы, балю-страда, праёмы ў барабане мінарэта) бачна спроба архітэктара знайсці нейкае стылёвае рашэнне, характэрнае для праектаў драўляных пабудов канца XIX — пачатку XX стагоддзя. Ва ўсякім разе ў ашаляваным фасадзе згадваюцца рысы распаўсюджанага ў гэты час стылю мадэрн. Праектам прадугледжвалася, што накрытка мячэць будзе бляхай. Зграбная, з адценнем «узорнасці» архітэктурна мячэці адпавядала патрабаванням будаўнічых норм свайго часу.

Аднак і ў тыя часы не ўсё атрымлівалася так, як планавалася ў праектах. На малюнку, змешчаным у манаграфіі Ч. Янкоўскага,

добра відаць, што мячэць пабудавана са значнымі адхіленнямі: адсутнічае шалёўка, сцены сцягнуты лісіцамі, з боку ўваходу — прыруб з двухсхільнай страхой, за якім прыбудова да сцяны на палову вышыні галерэі, іншы малюнак вокнаў, замест бляхі — гонта, замест «узорнай» архітэктуры — традыцыйныя прыёмы народнага цясларства. Мячэць абнесена жэрдкавай агароджай. Мабыць, некаторы час яна стаяла без мінарэта, яго дабудавалі ў 20-ыя гады на ахвяраванні татар-эмігрантаў. Мячэць перанесла некалькі рамонтаў. Падчас апошняга, у 70-ыя гады, галерэя была цалкам зашыта, сцены ашалаваны, гонта заменена бляхай, пашыраны прыруб, сцены і ліштвы вокнаў перафарбаваны.

Мячэць у Навагрудку ў сваім сённяшнім выглядзе мала чым напамінае старадаўні помнік, бо перабудавана ў жылы дом. Апошні яе ремонт быў зроблены ў 1855 годзе клопатамі адстаўнога маёра Аляксандра Асановіча.

На фатаграфіі пачатку ХХ стагоддзя бачна, што аснову мячэці складае зрубны, блізкі ў плане да квадрата аб'ём, які пераходзіць у шацёр з нізкім чацверыком і пакатай чатырохсхільнай страхой, завершанай мінарэтам. Да асноўнага аб'ёму далучаны з боку ўваходу прытвор і два бакавыя прырубы. Сцены ашалаваны, вокны і дзверы аздоблены ліштвамі, афарбаванымі ў белы колер. Верхнія ліштвы маюць кілепадобную форму, шырока распаўсюджаную ў ісламскай архітэктуры. У традыцыях мусульманскага дойлідства выкананы і мінарэт: выцягнуты гранёны барабан, увенчаны купалам, аснова якога падкрэслена карнізам.

Іншы тып складаюць мячэці, у якіх асноўнае памяшканне мае не цэнтрычныя, а восевыя прапорцыі. Мячэць у Асмолаве пад Навагрудкам мае ўмацаваны лісіцамі прамавугольны зруб, які пераходзіць у чатырохсхільную страху. Да зруба далучаны прыруб-міхраба і дзве прыбудовы з аднасхільнымі стрэхамі. Формы пазбаўлены якога-небудзь класічнага аздаблення.

Апошняга нельга сказаць пра мячэць у Лоўчыцах. Працяглая ў плане зрубная пабудова мае двухсхільную страху, у сярэдзіне якой — мінарэт, падобны на макаўку царквы. Тут відавочны уплыў драўляных праваслаўных і уніяцкіх цэркваў XVI-XVII стагоддзяў. І нічога дзіўнага ў гэтым няма — навідавоку ўзаемнае абагачэнне і развіццё форм.

Рысы архітэктуры драўлянага аднавежавага касцёла назіраліся ў мячэці ў Клецку. Двух'ярусны мінарэт з чатырохсхільнай шатровай страхой па свайму выгляду быў блізкі да традыцыйнай званіцы.

Да асобнага тыпу адносяцца купальныя мячэці. Па сведчанні С. Крычынскага, мячэць «...з адным мінарэтам і купалам» існавала ў Слоніме ў 1804 годзе. Але сапраўдным шэдэўрам беларускіх

мячэцяў, у прыватнасці купальнага тыпу, з'яўлялася мячэць XVIII стагоддзя ў вёсцы Доўбучкі Смаргонскага раёна. Пра яе планіроўку і ўнутранае аздабленне на пачатку нашага стагоддзя можна меркаваць на падставе апісанняў Алі Варановіча ў яго рукапісе «Даўбуцішкі». Мячэць падзелена на дзве палавіны — мужчынская злева і жаночая справа. У мужчынскай палавіне ў сценцы, звернутае на поўдзень (да Мекі), знаходзілася зрубная нішаміхраба. Побач — мумібір з дзевяццю прыступкамі і навесамбалдахінам. Мумібір з такой колькасцю прыступак — надзвычай рэдкая з'ява нават для буйных мячэцяў, што сведчыць пра значнасць помніка. У сцяне паміж мужчынскай і жаночай палавінамі на вышыні каля метра мелася вузкае акно, закратаванае точанымі балясінамі. Яно завешвалася тонкай белай вуаллю (мусліновай). На падлозе ў мужчынскай палавіне ляжалі зялёныя суконныя дарожкі. Паміж імі — невялічкія круглыя чалуны. На сценах віселі мухіры, а таксама змешчаныя ў рамы літаграфічныя выявы ісламскіх святынь, прывезеныя татарамі з Паволжы, так званыя «друкаваныя Казанскія абразы» 1899, 1909 і 1912 гадоў. Каля сцен стаялі лавы і табурэты. Над сцяной, што падзяляла мячэць, меўся балкон на слупах. Яго сярэдня частка, месца для муэдзіна, выступала наперад.

Спалучэнне квадратнай у плане часткі зруба з купалам, наяўнасць галерэі і праёмаў з элементамі арака, вуглавое размяшчэнне мінарэта — усё гэта сведчыць аб уплыве візантыйскага дойлідства.

Як помнік архітэктуры Доўбучская мячэць прыцягвала да сябе ўвагу ў 20-ыя гады бягучага стагоддзя. Былі выкананы яе абмеры, і ў 1928 годзе яна афіцыйна ўзята пад дзяржаўную ахову. Меркавалася правесці і пэўныя кансервацыйныя работы. Асновай купала з'яўляўся замацаваны ў бэлечнай сістэме вертыкальны слуп, да якога сыходзяцца, нібы ўтвараючы піраміду, кроквы. Унізе яны абапіраюцца на абвязку з бярэвён — многавугольнік з колькасцю бакоў, роўнай колькасці граняў. Рэбры, што ўтвараюць грані купала, складаюцца з асобных замацаваных драўлянымі нагелямі сегментаў і абапіраюцца на кроквы. Канструкцыя нагадвае дугу лука, сцягнутую цецвой.

У аб'ёмна-прасторавай арганізацыі форм мячэці відавочна супярэчнасць: галоўны архітэктурны акцэнт — купал, які даваў верхняе святло, раскрываў прастору, ствараў адчуванне велічнасці і глыбіні, і разам з тым у інтэр'еры — плоская столь. Наўрад ці можна растлумачыць гэта тым, што адкрыты купал было складана будаваць. Беларускія цесляры ведалі складанейшыя канструкцыйныя рашэнні, у тым ліку і купалаў, пра што сведчаць помнікі не толькі драўлянай архітэктуры, але і мураванай. У апошняй, дарэчы, купалы часта маюць драўляную канструкцыю. Хутчэй за

ўсё тут справа ў традыцыі. Мячэць Амара ў Іерусаліме, як і многія раннія ісламскія мячэці, першапачаткова мела плоскае перакрыцце, якое было заменена купалам толькі ў X стагоддзі.

Звяртае на сябе ўвагу тое, што лінія перасячэння паўсферы купала са схілам страхі мае складаныя ламаныя абрысы. З канструкцыйнага разрэзу відаць, што абрыс асновы купала ўяўляе не паўакружнасць, а выцягнуты авал. У мусульманскім доўлідстве візантыйская паўцыркульная арка была трансфармавана ў падковападобную. Гэта дасягалася змяшчэннем яе асновы на $2/9$ уніз ад дыяметра. Абрысы купала Доўбучскай мячэці маюць выгляд падковападобнай крывой. Тая яго частка, якая ўзвышаецца над схіламі страхі, набліжаецца да паўсфэрычнай формы, ніжняя схавана ў паддахавай прасторы. Такім чынам, у абліччы купала зафіксавана важная рыса мусульманскай архітэктуры.

У чэрвені 1989 года помнік быў абследаваны спецыялістамі-рэстаўратарамі. Да гэтага часу мячэць спазнала значныя разбурэнні: абрушыліся перакрыцці, купал і галерэя, у аварыйным стане знаходзіўся мінарэт. Абследаванне паказала, што сцены мячэці зроблены з брусоў. Акрамя вонкавай шалёўкі мелася таксама ўнутраная, з вагонкі. Пад ёй знойдзены рэшткі шпалераў, сляды пабелкі. Унутранае аздабленне сцен неаднаразова мянялася. Захавалася міхраба з пафарбаванымі ў белы колер ліштвамі, на якіх можна ўбачыць надпісы па-арабску: «Няма бога, акрамя Алаха», «Прарок божы Мухамед». Мумібір разбураны, выяўлена некалькі дэталей ад яго.

Збераглася сцяна, што падзяляе мужчынскую і жаночую палавіны. Праём у ёй закратаваны баясінамі з рознымі профілямі такарнай апрацоўкі: яны замяняліся ў час рамонтных работ. Выяўлены рэшткі нясучага вертыкальнага слупа купальнай канструкцыі, крокваў, сегментаў, бэлчнай сістэмы, слупы галерэй, а таксама рэшткі аконных пераплётаў і дзвярных палотнаў. На капітэлях калон, вушаках дзвярэй відаць сляды карычневавохрыстай афарбоўкі. Мячэць мела падшыўную столь, падлогу з дошак на лагах.

Яшчэ стагоддзе назад у гарадах і мястэчках Беларусі можна было назіраць незвычайныя збудаванні, зусім не падобныя на тыя, што ў большасці стваралі іх звычайнае аблічча. Грувасткія, з высокімі шапкамі стрэх, яны нечакана выступалі з сілуэта, створанага макаўкамі і купаламі цэркваў, вежамі касцёлаў, званіц, ратуш, мінарэтамі мячэцяў. Іх называлі бажніцамі. Назва нагадвала аб нечым старажытным. Сапраўды, бажніца, божышча — словы блізкія па гучанні. Апошняе абазначае старажытнае свяцілішча язычніцкіх часоў. Бажніцамі на Беларусі называлі яўрэйскія сінагогі. Паняцце сінагога адпавядае яўрэйскаму «кнэсэт», «сход,

дом сходу» і, як і царква ў праваслаўных ці касцёл у католікаў, мае шырокае значэнне. Гэта не толькі збудаванне, але і сімвал яўрэйскага духоўнага адзінства, пэўная рэлігійная плынь.

У другой палове I тысячагоддзя да нашай эры Палесціна, як і іншыя рэгіёны Усходняга Міжземнамор'я, падпадае пад уладу персаў. Тысячы іудзеяў, што было звычайна для таго часу, трапілі ў рабства і апынуліся ў розных месцах велізарнай дзяржавы Ахеменідаў. У 458 годзе персідскі цар Артаксеркс Лонгіман дазваляе легендарнаму яўрэйскаму святару Ездры, які лічыўся праўнукам першасвятара Хелькіма, вярнуць частку іудзеяў з Вавілона ў Палесціну. На радзіме продкаў святар убачыў, што традыцыі бацькоў пачалі забывацца, шлюбны з іншапляменнікамі спрыялі выхаванню моладзі паводле чужых звычаяў. Пачала знікаць і старажытная іудзейская мова. Праводзячы рэформы, накіраваныя на адраджэнне традыцый, навучанне закону Божаю і чытанню свяшчэнных кніг Маісея, Ездры быў вымушаны звяртацца да старажытнахалдзейскай і арамейскай моў. Прапаведнік іудзейскага светапогляду стварае згуртаванне вучоных і знаўцаў традыцый і веравызнання іудзейскага народа, якое, паводле талмудычных крыніц, атрымала назву Вялікай Сінагогі. Мэтай дзейнасці яе было адраджэнне сумлення, нацыянальнай самасвядомасці ва ўмовах іншаземнага заваявання. Магчыма, менавіта ў тыя часы ўзнікла і сінагога як збудаванне, прызначанае для грамадскага набажэнства і чытання Свяшчэннага Пісання. Патрэба ў спецыяльных памяшканнях узнікла пасля ўстанаўлення традыцыі чытання Пяцікніжжа па суботах і святочных днях. Пазней грамадскія чытанні распаўсюдзіліся на панядзелак і чацвер, а таксама на дні кірмашоў.

Да пачатку нашай эры сінагогі існавалі ва ўсіх рэгіёнах рассялення яўрэяў. Паданні сцвярджаюць, што найбольшая колькасць сінагог знаходзілася ў Іерусаліме. Іх тут налічвалася 480. Правінцыя Палесціны Галілея з-за вялікай іх колькасці ўвогуле называлася краінай сінагог. Акрамя Палесціны сінагогі будаваліся ў Дамаску, Александрыі, Антыохіі, Эфесе, Карынфе, Афінах і нават Рыме. Сінагога ў іудзейскім горадзе Кесарыі (Цэзарыі) была цэнтрам падрыхтоўкі выступлення супраць прыгнятальнікаў і вядома ў гісторыі як сінагога паўстання. Паўстанне гэта выбухнула ў 66 годзе ў Іерусаліме як адказ на выдаленне іудзеяў з гарадскога самакіравання Кесарыі. Хутка яно ахапіла ўсю правінцыю. Адным з яго наступстваў стала рассяленне яўрэяў па Рымскай імперыі, якая займала тэрыторыю ўсяго Міжземнамор'я, Заходнюю і Цэнтральную Еўропу, поўнач Афрыкі і Блізкі Усход.

На фарміраванне архітэктуры сінагогі істотны ўплыў аказалі традыцыі і прыёмы культывага дойлідства Міжземнамор'я эпохі

элінізму і Рымскай імперыі. Базілікальны план, у аснове якога ляжала прасторнае памяшканне, падзеленае радамі калон на падоўжныя нефы, складаў аснову антычных храмаў. Перад уваходам і па баках рабіліся порцікі з каланадай. Прыгадаем, што такая будова храма была ўласціва старажытнаегіпецкім Карнаку і Луксору, храмам Грэцыі. Пазначаныя прыёмы з'явіліся вынікам развіцця архітэктуры жытла краін Усходняга Міжземнамор'я. Ва ўмовах субтрапічнага клімату жылыя памяшканні палацаў і віль размяшчаліся ў глыбіні каланад. Перад уваходам у жытло (атрыум) часта ўладкоўваўся басейн з фантанам. Менавіта такую архітэктуру мелі і ранневізантыйскія храмы: у цэнтры каланады — чаша для рытуальнага амавення (філіял).

Першыя сінагогі таксама ўяўлялі сабой прамавугольнае збудаванне, падзеленае калонамі на нефы, з порцікам з боку ўваходу. Арыентацыя сінагогі вызначалася такім чынам, каб алтарная частка была абавязкова звернута да Іерусаліма. Па меры рассялення яўрэяў па краінах Еўропы будуюцца імі храмы набывалі стыльвыя рысы архітэктуры пэўных народаў і эпох. Так, сінагогі, збудаваныя ў Ворсме і Празе, увасабляюць рысы візантыйскага дойлідства. Тая частка яўрэяў, што рухалася ў Еўропу праз Іспанію, шмат чаго запазычыла тут ад архітэктуры арабаў часоў халіфата (Севілія, Грэнада і інш.). Сінагогі ў маўрытанскім стылі збудаваны ў Таледа (IX і XIV стагоддзі), а таксама Вене, Берліне і Франкфурце. Раманскі стыль прысутнічае ў сінагогах Мюнхена і Брэслаў, готыка — у сінагогах Кёльна і польскіх гарадоў.

Ва ўнутраным абсталяванні іудзейскіх храмаў варта адзначыць некаторыя элементы. Ля сцяны, звернутага да Іерусаліма, мелася невялікае ўзвышэнне над падлогай накшталт царкоўнай салеі — альмэ мор. Абсталёўвалася месца для чытання Свяшчэннага Пісання — біма. Каля ўсходняга сцяны знаходзілася сховішча духоўных тэкстаў — каўчэг. Сярод рухомах атрыбутаў вылучаліся сямісвечнік, зроблены з бронзы, трубныя рогі, валторны. Гэтыя музычныя інструменты выкарыстоўваліся падчас набажэнства на Новы год і іншыя святы. У некаторых еўрапейскіх сінагогах да іх у падобных выпадках далучаўся арган. Асаблівасцю ўнутранага абсталявання з'яўляўся падзел асноўнага літургічнага памяшкання на мужчынскую і жаночую часткі, што адносіцца ўвогуле да адной з найстаражытнейшых традыцый усходу. Прыгадаем, што ў мячэцях Беларусі таксама памяшканні для мужчын і жанчын падзяляліся паміж сабой. Алтары сінагог багата ўпрыгожваліся разьбяным арнамантам, узорами мастацкага кавальства і ліцця. У багаці ўзораў, раслінным і зааморфным характары іх матываў таксама бачны агульныя для народаў усходу традыцыі і эстэтычныя ўяўленні.

У XIV стагоддзі ўскладняюцца нацыянальныя адносіны паміж шматакімі і дробнымі нямецкімі княствамі, герцагствамі і графствамі. У выніку гэтага значная колькасць яўрэйскага насельніцтва перамясцілася ў Польшчу і далей на ўсход, у землі Беларусі. Пасля далучэння Беларусі да Расійскай імперыі Кацярына II увяла так званую мяжу аседласці, у выніку чаго пачала расці колькасць яўрэяў у гарадах і мястэчках. У буйных гарадах узнікалі яўрэйскія прадмесці, слабоды-ўрочышчы.

Сінагогі Беларусі адрозніваюцца ад аналагічных збудаванняў іншых краін некаторымі выразнымі асаблівасцямі. Галоўная з іх — увасабленне ў архітэктуры стылізаванага і пераасэнсаванага вобраза жытла, каўчэга. Гэтым можна растлумачыць, што ўсе беларускія бажніцы складаюцца з цэласнага, значных памераў аб'ёму пад блізкім да шатровага дахам. Сказанае добра ілюструе архітэктура сінагогі XIX стагоддзя ў Ашмянах, дзе прамавугольны аб'ём рытуальнай залы завяршаецца чатырохсхільным дахам. З-за значных памераў і канструкцыйных патрэб дах мае ступеньчатую будову (абумоўлена двух'яруснай будовай кроквеннай сістэмы). Такія дахі былі шырока вядомы ў замках, палацах, цэрквах і касцёлах. Тое ж можна сказаць і пра сінагогу XIX стагоддзя ў Століне. Яе архітэктура яшчэ больш лаканічная, а прасторны дах набліжаецца да шатра. Унутры бажніца падзелена слупамі-калонамі на асобныя нефы. Для Ашмянскай і Столінскай сінагог характэрны мінімум дэкаратыўнага і пластычнага аздаблення: піястры, гарызантальныя паяскі і карнізы, арачныя і паўарачныя завяршэнні праёмаў.

Рысы барока знайшлі адлюстраванне ў архітэктуры сінагогі ў Слоніме (XVIII стагоддзе). Яе галоўны фасад упрыгожаны франтонам пластычнай формы. Слоніmsкая сінагога ўпісваецца ў ансамбль іншых помнікаў, што належаць школе віленскага барока: касцёлаў бернардзінак і бернардзінцаў, святаго Андрэя і інш.

Архітэктура некаторых мураваных бажніц увасабляе і больш старажытныя рысы. Прыкладам таго з'яўляецца сінагога XVII стагоддзя ў Быхаве. Збудаванне памерамі 20 x 21 метр мае сцены таўшчынёй да 2 метраў. Размешчаная ў вуглу вежа разам з вокнамі-байніцамі адлюстроўвае абарончыя рысы, якія сустракаліся ў той час у цэрквах (Сынкавічы, Мураванка), касцёлах (Камаі), сядзібных дамах (Гайцюнішкі). Сінагога ў Іўі (XIX стагоддзе) складаецца з трох асобных будынкаў, прызначаных для розных слаёў яўрэйскага насельніцтва: гандляроў, рамеснікаў, купцоў. У абліччы ўсіх трох згадваюцца рысы архітэктуры мадэрна.

Але найбольш арыгінальнай трэба ўсё ж прызнаць архітэктуру драўляных сінагог. Першае, што для іх характэрна,— гэта адзінства вобраза, створанага аб'ёмна-прасторавым рашэннем. У

аснове такога рашэння — пераход прасторнага рытуальнага памяшкання ў шатровы, часта складанай формы, дах. Абхадныя галерэі і прыбудовы сваімі формамі паўтараюць у мініяцюры асноўны аб'ём.

Прафесар архітэктуры Варшаўскага універсітэта Я. Клос зрабіў замалёўку сінагогі XVI стагоддзя ў мястэчку Высокім (зараз Камянецкі раён): трох'ярусны шатровы дах асноўнага аб'ёму ў акружэнні шатроў прыбудоў (па тры з кожнага боку). Шэраг фотаздымкаў (зараз захоўваюцца ў Цэнтральным дзяржаўным гістарычным архіве Літвы) драўляных сінагог пакінула нам Таварыства аматараў навукі, якое існавала ў 20-30-ыя гады бягучага стагоддзя пры Віленскім універсітэце. На адным з фотаздымкаў мы бачым сінагогу ў Глыбокім у асяроддзі местачковых пабудоў, над якімі яна дамінуе, вылучаючыся памерамі. Сінагога ў Волпе (Ваўкавыскі раён) спалучае ў архітэктуры ўсходнія рысы (шмат'ярусныя стрэхі з прыўзнятымі краямі, арачная галерэя) з рысамі архітэктуры барока. Тое ж назіраецца і ў бажніцы XVII стагоддзя з Гародні, але тут вертыкальныя пілястры і прамавугольныя праёмы вокнаў, падзеленых на квадратныя шыбкі, сведчаць аб пранікненні стылёвых элементаў класіцызму. Чысціню формам і кантраст у адносінах да пластыкі дахаў надае вертыкальная шалёўка сінагогі XVIII стагоддзя ў Сапоцкіне. На архітэктурнай адмыўцы (від графікі) бакавога фасада бажніцы ў Нароўлі бачна, наколькі дасканала распрацаваны яе формы і іх спалучэнні. У сукупнасці яны ствараюць суцэльны стройны ордэр: каскад стрэх нагадвае нібыта перакуленую капітэль ці, наадварот, базу калоны.

Захаваўся шэраг фотаздымкаў 1929 года інтэр'ера Друйскай сінагогі. Уражвае адмыслова выкананы разьбяны алтар. Яго ўзорыстасць, каскад квяцістых карункаў нагадваюць персідскія дываны. Міфічныя птушкі, хімеры падобны на фігуры са старажытных каменных барэльфаў Палесціны, Сірыі, Вавілона.

І формы, што захавалі стылістыку ўсходняй архітэктуры, і карункавы раслінны дэкор, і міфічныя фігуры звяроў і птушак хоць і сведчаць аб прысутнасці шырокіх міжкультурных рыс, тым не менш з'яўляюцца носбітамі нацыянальнай спецыфікі. Архітэктура бажніц, фарміруючыся ў асяроддзі беларускай архітэктуры і ўспрымаючы ад яе канструкцыйныя і форматворчыя асаблівасці, спрыяла сінтэзу новых аб'ёмных рашэнняў, удасканалванню традыцыйных і з'яўленню новых форм (шатровыя дахі, шматлікія галерэі, скляпеністыя перакрыцці, складаныя кроквенныя сістэмы і г. д.).

АД ДРЭВА ЖЫЦЦЯ

З даўніх часоў перад чалавекам паўстала неабходнасць неяк фіксаваць інфармацыю аб тым, што знаходзілася навокал, выяўляла яго адносіны з іншымі людзьмі і сусветам. Гэта патрэбна было і для зносін з супляменнікамі і незнаёмымі людзьмі, і як спадчына нашчадкам. Бадай, аднымі з першых элементаў пісьменнасці сталі знакі ўласнасці. Іх наносілі на гаршкі, прылады працы, выкарыстоўвалі як элемент упрыгажэння. Менавіта па такіх прыкметах археолагі вызначаюць зараз твая рэгіёны Беларусі, якія засялялі роднасныя плямёны. І сведчанне гэтай роднасці — насечкі (культура штрыхаванай керамікі) або адбітак шнурка (культура шнуравой керамікі) на гаршках.

Ужыванне знакавых сістэм, сімвалаў для фіксацыі паняццяў на пэўным гістарычным этапе было ўласціва ўсім народам, у тым ліку і тым, што далі потым чалавецтву сістэмы запісаў гукаў на фанетычнай аснове. Старажытныя знакі-сімвалы (большасць з іх індаеўрапейскага паходжання) захаваліся ў шматлікіх помніках матэрыяльнай культуры Беларусі. З дапамогай колераў (белы, чырвоны) перадаваліся пачуцці, абазначаліся напрамкі свету. Ну, і, безумоўна, у сімвалах знайшлі ўвасабленне такія аб'екты сусвету, як сонца, месяц, зоркі. Чырвоныя тканыя зорачкі на белым фоне ручніка — тыповы матыў традыцыйнага ткацтва Беларусі. Саларныя ўпрыгажэнні на шчытах-франтонах палескіх хат не проста адлюстроўваюць прамяністае свяціла, але і яго рух на небасхіле на працягу сутак. Дайшлі да нашага часу і сімвалы, якія атаясамліваліся з такімі філасофскімі і вечнымі паняццямі, як жыццё, нараджэнне, шчасце, сямейны дабрабыт. Сімвалам жыцця з'яўлялася трохпялёсткавае суквецце, неўміручасці — стромкая елачка. Ромб сімвалізаваў мацярынства, урадлівасць, апладненне. Спалучэнне сімвалічных знакаў у разьбяных упрыгажэннях ліштваў на вокнах часам стварае цэлы сюжэт, апавяданне. Вось шырокая надваконная дошка, у цэнтры якой невялічкі круглы дыск ці ромб — сімвалы сонца, што апладняе прамянямі зямлю, а ўнізе — ланцужок зробленых калаўроцікам адтулін ці маленькія квадрацікі — зерні, кінутыя ў раллю. Кампазіцыю могуць завяршаць фігуры вужоў, якія аберагаюць урадлівасць зямлі.

Уяўленні аб сямейным шчасці атаясамліваліся з выявамі птушак (галубы, пеўнікі). Сілуэты звяроў звычайна звязваліся з магіяй аховы.

У побыце гістарычна склаліся сістэма мер і абазначэнняў, у аснове якой ляжаць антрапаморфныя крыніцы, і спосабы адаіку, у аснове якіх — прыродныя рытмы: змена дня і ночы, фазы месяца, поры года і г. д. Так, калісьці пры будаўніцтве карысталіся такой

мерай, як локаць. Зразумела, што прапорцыі збудавання ў гэтым выпадку залежалі ад антрапалагічных асаблівасцей дойліда. Добра вядомы так званыя бортныя знамёны, якімі мецілі калоды для пчол. Пры зборцы ці перасадцы драўлянай пабудовы бярэны мецілі разнастайнымі меткамі, рыскамі і крыжыкамі, радкамі адтулін, зазубрынамі на астатку вугла. І кожны з гэтых знакаў уяўляў нейкую прыватную метрычную сістэму, якой карысталася пэўная арцель ці майстар. Добра вядомы традыцыйныя меры вадкіх і сыпкіх рэчываў: гарнец, асьміна, кварта, бочка, капа. У сваю чаргу колькасць засыпаных, напрыклад, гарнцаў жыта ці ячменю ў грамадскі свіран скарбнік адзначаў зазубрынай на спецыяльнай рэйцы.

Неабходнасць у сістэматызацыі ведаў і іх перадачы ўзнікла ў служыцеляў кульга (жрацоў, вешчуноў). У адрозненне ад практычнай дзейнасці рамесніка ці хлебароба духоўная, ідэалагічная дзейнасць служыцеляў багоў і алтароў патрабавала фіксацыі набытага вопыту, рытуалаў і абрадавых дзеянняў, складання хронікі рытуальных падзей, тэкстаў магічных заклінанняў. І ўсяму гэтаму трэба было вучыць пераемнікаў. Славянскія вешчунны валодалі пісьменнасцю задоўга да распаўсюджання хрысціянства і карысталіся так званымі рунічнымі сімваламі, узоры якіх данеслі да нас археалагічныя помнікі са старажытных капішчаў. Трэба думаць, тут у свяцілішчах паганскіх багоў і былі першыя школы навучання грамаце пісьма і вылічэнням.

З распаўсюджаннем хрысціянства і ўзнікненнем дзяржаўных утварэнняў (княстваў) адукацыя робіцца часткай грамадскай свядомасці, хоць, зразумела, даступна яна далёка не ўсім. Развіццё княстваў-дзяржаў патрабуе складання хронікі, летапісаў. Носьбітамі адукацыі ў гэты час выступаюць прадстаўнікі духавенства, а цэнтрамі навучання — цэрквы і кляштары. Аб гэтым яскрава сведчаць помнікі старажытнаславянскай пісьменнасці і, прынамсі, сусветна вядомае Тураўскае евангелле. Менавіта праз набажэнства і маітву пачаткі граматы трапляюць і ў шырокія народныя слаі. Распаўсюджанне хрысціянства на Беларусі раней, чым, напрыклад, у народаў Прыбалтыкі, безумоўна, паўплывала на станаўленне беларускай мовы як дзяржаўнай у Вялікім княстве Літоўскім. Увогуле царква амаль на дзевяць стагоддзяў зрабілася галоўным асветнікам. У кляштарах і царкоўных брацтвах вывучалі не толькі Свяшчэннае Пісанне і Біблію, але і гістарычныя апокрыфы, пачаткі астраноміі, геаграфіі, матэматыкі, медыцыны. Зразумела, што ўсе гэтыя навукі былі не для простых людзей.

Бурны рост асветы і адукацыі ў Беларусі прыпадае на XIV-XVIII стагоддзі. За гэты перыяд у гарадах, замках узнікаюць шматлікія цэнтры кнігадрукавання, на тэрыторыі Беларусі раз-

мяшчаецца каля двух дзесяткаў манашаскіх ордэнаў: францыс-канцаў, дамініканцаў, піяраў, візітак, бернардзінцаў, кармелітаў, брыгітак і г. д. У XVI стагоддзі ў Беларусі з'яўляюцца езуіты і ствараюць шырокую сетку навучальных устаноў. Найбольш прадстаўнічыя з іх, калегіумы, давалі адукацыю на еўрапейскім узроўні. У Вільні езуіты адкрываюць акадэмію, якая ў 1803 годзе пераўтвараецца ў Віленскі універсітэт. Атрымаць адукацыю ў акадэміі ці калегіумах маглі толькі прадстаўнікі духоўнай і свецкай арыстакратыі. У дробных маёнтках і фальварках навучаннем дзяцей займаліся губернеры. Для масы сялянства адзінымі настаўнікамі, як і заўсёды, былі поп, коендз ці дзячок прыпісной царквы. Узровень ведаў звычайна адпавядаў магчымасці чытаць малітоўнік, не болей.

У XIX стагоддзі на Беларусь распаўсюджваецца сістэма адукацыі Расійскай імперыі. Акрамя духоўнага навучання, пабудаванага на сістэме царкоўных школ і вучылішчаў, існавалі і буйныя тэрытарыяльныя структуры свецкага навучання, губернскія вучэбныя акругі на чале з папачыцелем. У Беларусь уваходзілі чатыры такія акругі: Віленская, Мінская, Віцебская і Магілёўская. Акруга ўключала сетку народных вучылішчаў, што звычайна размяшчаліся ў павятовых цэнтрах, і сельскіх школ, большасць з якіх знаходзілася ў цэнтрах валасцей. Вучылішча давала адукацыю, блізкую да той, якую можна было набыць у гімназіі. Сістэма сельскіх школ стваралася на падставе вучэбнай рэформы 1849 года і ў першую чаргу разлічвалася на так званых дзяржаўных сялян. Аднак у сялянскай сям'і дзеці з маленства актыўна ўдзельнічалі ў працы і для вучобы проста не хапала часу. Таму, напрыклад, у Віленскай вучэбнай акрузе ў сярэдзіне XIX стагоддзя сярод казённых сялян працэнт пісьменных складаў для мужчын — 1,5%, для жанчын — 0,2%. На 200-300 сялян-мужчын, што маліліся ў касцёле, толькі 10 чалавек трымалі ў руках малітоўнік. Сялянку з кніжкай і ўвогуле цяжка было ўбачыць. Не ў лепшым стане знаходзілася справы і з навучаннем памешчыцкіх сялян у царкоўнапрыходскай школе. Сялянскі побыт рабіў найбольш рацыянальным такое навучанне, калі запрашалі настаўніка, які збіраў дзяцей дзе-небудзь у хаце, а то і наогул у летні час на гумне. Там, дзе набіралася крыху больш дзесятка навучэнцаў, сяляне будавалі ўскладчыну асобны будынак з невялічкім класам і кватэрай настаўніка. Асноўнымі прадметамі царкоўнапрыходскай ці сельскай школы былі закон Божы, свяшчэнная гісторыя (скарочаны курс Бібліі), правапіс і пачаткі арыфметыкі, спевы.

Дзеці, якія вучыліся ў касцёле, у выніку чыталі і пісалі па-польску. У сталым узросце, карыстаючыся штодзённа роднай мовай, разам з тым распісваліся па-польску, а многія з гэтай

нагоды нават называлі сябе палякамі. Татары, што пасяліліся на Беларусі з XIV стагоддзя ў найбольш буйных прыходах пры мячэцях (джэміятах), такіх, як Доўбучкі, Мураўшчызна (Іўе), Некрашунцы (каля Ліды) і інш., вучылі дзяцей чытанню Карана. Звычайна абавязкі настаўніка ўскладваліся на муэдзіна. Аднак з пачатку нашага стагоддзя чытаць і разумець арабскія тэксты маглі толькі мулы і муэдзіны, астатнія завучвалі радкі (суры) Карана, не разумеючы іх значэння, ці карысталіся перакладамі на рускую альбо польскую мову. Існавалі і школы, а таксама іншыя навучальныя ўстановы розных ступеняў (хедар, ешыбот), дзе вучыліся яўрэйскія дзеці. У большасці сваёй школы знаходзіліся пры сінагогах, дзе настаўнікамі былі рабіны (школа талмуд-торы).

Як жа выглядала звычайная, тыповая сялянская школа на пачатку нашага стагоддзя? Звонку яна амаль нічым не адрознівалася ад хаты: ганак з прыступкамі і навесам, далей сені з невялікай каморкай, з аднаго боку прасторны пакой з печкай-грубкай — навучальны клас, з другога — жылы пакой настаўніка, кухня з печкай і з выхадам у двор. Абсталяванне класа складалі некалькі простых парт, стол настаўніка, класная дошка, зробленая ў выглядзе шчыта, упраўленага ў раму і пафарбаванага ў чорны колер, шафа для кніг. Вешалка для дзіцячых кажухоў магла быць у кутку ці ў сенях. У класе — кут з абразамі, над класнай дошкай мог вісець літаграфічны партрэт яго вялікасці. На падлозе, побач са сталом настаўніка, стаялі лічыльнікі. Пісалі дзеці на грыфельных дошчачках крэйдай. Грыфельныя дошчачкі і падручнікі прадстаўлялі вялікую каштоўнасць і выдаваліся настаўнікам толькі на заняткі.

У вёсцы Скарада Верхнядзвінскага раёна нейкім цудам захавалася вясковая школа пачатку ХХ стагоддзя. Яна ўяўляла сабой звычайную хату, у якой адзін з пакояў гаспадар абсталяваў пад клас. Забудова ўключала таксама свіран, хлявы, гумно. Быў намер перавезці школу ў Рэспубліканскі музей пад адкрытым небам, ды не давялося: некалькі гадоў назад школа згарэла пасля таго, як яе абсталявалі пад часовае жыллё калгасным шэфам.

Драўляны будынак школы пачатку ХХ стагоддзя захаваўся ў мястэчку Зембін Барысаўскага раёна. Праз ганак, паабাপал якога былі прысады з кветкамі, трапляеш у сенцы са скразным выхадам у двор, меліся таксама кватэра настаўніка і класныя памяшканні. Пасля таго як будынак прыстасавалі пад жыллё, яго планіроўка значна змянілася.

У вёсцы Калодчына, што на Вілейшчыне, недалёка ад Вяззя і Іллі, напачатку стагоддзя таксама стаяла школа, якая згарэла недзе ў 1918 годзе. Аб гэтым раскажаў жыхар вёскі Уладзімір Рыгоравіч Сілістровіч 1909 года нараджэння. Яго бацька, дарэчы, настаў-

нічаў у тых гады ў Мялевічах, вучыў там вясковых дзяцей у зімовы час, за што атрымліваў ад бацькоў узнагароду грашыма і прадуктамі. Сам Уладзімір Рыгоровіч за два гады прайшоў чатырох-класнае навучанне ў настаўніцы, якая вучыла калодчынскіх дзяцей некаторы час у хаце, што стаяла ў канцы вёскі. Навучанне вялося па-польску. У 1925 годзе ў Калодчына прыехала маладая настаўніца Анэля Падалянская і выйшла замуж за нейкага Густава, уладальніка млына. Напачатку яна вучыла дзяцей у хаце Сілістроўіча. У 1932 годзе бацька Уладзіміра Рыгоровіча літаральна за год пабудаваў вясковую школу і перадаў у арэнду дзяржаве (панскай Польшчы). Школа мела два ганкі: з боку вуліцы для вучняў і з боку двара ў кватэру настаўніцы. У прасторным класе атынкаванья і пабелення сцены, грубка. Вонкавая архітэктурна школа вылучалася зграбнай вальмавай страхой, накрытай драўлянай.

У школе мелася чатыры класы па два — чатыры вучні ў кожным. Праграма апошняга класа была разлічана на два гады. Пані Анэля вучыла дзяцей матэматыцы, правапісу, спевам. Кажуць, яна іграла вучням на скрыпцы. Два разы на тыдзень у школу наведваўся поп і чытаў дзецям «Отче наш...». Пасля вайны будынак школы некаторы час выкарыстоўвалі як магазін, а потым закінулі. У 1989 годзе школа з вёскі Калодчына перавезена ў Беларускі дзяржаўны музей народнай архітэктурна і побыту ў сектар «Цэнтральная Беларусь».

У мястэчку Узда на Чырвонай плошчы стаіць будынак школы, у якой яшчэ даводзілася вучыцца Паўлюку Трусу і Кандрату Крапіве. Зараз тут у стогадовай драўлянай пабудове жывуць некалькі сем'яў. А ці не лепей было б у гэтым сапраўдным помніку народнай культуры зрабіць музей, ушанаваць памяць знакамітых сыноў Беларусі, што пазналі тут калісьці пачаткі граматы?

Будынкі сельскіх школ XIX — пачатку XX стагоддзя захаваліся ў вёсках Пагарэльцы Нясвіжскага, Палачаны Маладзечанскага, Леніна Слуцкага раёнаў і ў іншых мясцінах. Хацелася б, каб гэтыя помнікі, крыніцы народнай асветы паслужылі на карысць нашага сённяшняга культурнага адраджэння.

ШЛЯХЕЦКАЕ ГНЯЗДО

Бадай, першае ўяўленне пра панскі маёнтак звязана ў нашай свядомасці з родамі Радзівілаў і Сапегаў, Кішкаў і Говартаў, Плятэр-Зібергаў, Энгельгартаў, Паскевічаў, а таксама з імёнамі славурых еўрапейскіх дойлідаў: Бернардоні і Сака, Бекера і Глаўбіца, Спампані і Пёпельмана. У маляўнічых замках Нясвіжа ці Міра меліся не толькі залы для баляў, музычныя і тэатральныя гасцёўні, але і галерэі карцін, рыцарскія залы, бібліятэкі і г. д. Асяроддзе, у якім праходзіла жыццё людзей, што адыгралі вялікую ролю ў гістарычным лёсе Беларусі, адпавядала самым высокім эстэтычным і мастацкім запатрабаванням свайго часу.

Але пераважную большасць шляхецтва складалі паны, якія, прычэпіўшы да пояса прыкмету свайго саслоўнага гонару — шаблю, налягалі на саху, а дзяцей сваіх аддавалі на працоўнае выхаванне ў сялянскія сем'і. З добрай іроніяй можна ўспомніць і пра пана Быкоўскага з «Паўлінкі», і пра фанабэрыстую «пінскую шляхту» з аднайменнай п'есы В. І. Дуніна-Марцінкевіча. Дробнае панства вельмі імкнулася падкрэсліць сваю высакароднасць, але разам з тым яно было надта блізка да простага народа. Невялічкі фальварак, засценак ці авулек (сядзібны дом з ганкам на двух слупах і стромкай саламянай ці дранкавай страхой, насупраць ганка — невялічкі пляц з клумбай, усярэдзіне якой слуп з сонечным гадзіннікам ці родавым гербам, некалькі свірнаў, лямус, сырніца), вакол — плот з брамай, далей — гаспадарчыя пабудовы (хлявы, піваварня, гумно),— вось, бадай, і ўсё. А колькі славурых, тале-навітых людзей нарадзілася ў такіх маёнтках: Адам Міцкевіч (фальварак Завоссе на Навагрудчыне), Францішак Багушэвіч (Кушляны пад Смаргонню), Кастусь Каліноўскі (Мастаўляны) і многія іншыя.

Па планіроўцы фальварачны маёнтак набліжаўся да таго тыпу сялянскага жытля, які звычайна завецца хатай на дзве палавіны. У цэнтры знаходзілася ганак і сенцы са скразным выйсцем на двор. Злева і справа — жылыя пакоі, колькасць якіх абумоўлівалася заможнасцю ўладара.

Наглядна ўявіць сабе тую абстаноўку дапамагаюць педантычныя радкі старадаўніх інвентароў, што перыядычна складаліся, каб засведчыць стан маёмасці для вызначэння дзяржаўных падаткаў, афармлення продажу, арэнды ці спадчыны. Вось, напрыклад, інвентар панскага двара ў Смаргоні, які належаў жонцы Брэсцкага ваяводы Хрыстафора Зяновіча, Хвядоры, і датаваны 28 чэрвеня 1621 года: «Вялікія двухстворчатыя вароты... Над варотамі вежка. На гэтую вежку вядзе лесвіца... На шляху ад

гэтых варот па левым баку — прысада з агароджай з пафарбаваных у чырвоны колер шчытоў. Ля ўваходу ў прыезд двухстворчатая брамка... Над гэтай брамкай крыты балкон з акном з 10 шкельцаў на петлях... На гэтым жа баку вялікі дом. Уваход у яго праз сені... 2 акны з балясамі. У гэтых жа снях невялічкая скрыня на петлях. У гэтых жа снях ачаг з невялічкімі трыножнікамі і падстаўкамі.

3 сней уваход у вялікую сталовую святліцу... 5 вялікіх вокнаў. У кожным акне па 9 створака... Аканіцы двухстворчатыя на жалезных петлях. Уздоўж сцен — лавы, 3 сталы, табурэт. Буфет пафарбаваны ў зялёны колер... Буфет агароджаны балясінамі. Кафляная печка. Каля яе 2 услончыкі.

Уваход у пакой яго міласці праз дзверы на жалезных петлях з унутраным замком, кручкамі і дзвюма ручкамі. Каменны стол. Другі стол інкруставаны дрэвам розных парод, з уклеенай шахматнай дошкай. Трэці столік малы, просты. Дзве лаўкі. Наверсе — мансарда з балясамі, афарбаванымі ў зялёны колер... У ёй малы пісьмовы стол... Печка кафляная. З гэтага пакоя ў другі — дзверы на петлях з унутраным замком і кручком... Стол сталярнай работы і другі маленькі столік. Прыбіральня. Дзверы на петлях з кручком.

Ля ўваходу ў пакой яе міласці — дзверы на петлях з унутраным замком, кручком і дзвюма ручкамі. Адно вялікае дзевяцістворчатае акно... Двухстворчатыя аканіцы на петлях. Уздоўж сцен — лаўкі. Стол сталярнай работы. Другі стол ля печкі са скрынкай на ўнутраным замку. Печка кафляная. Каля яе 2 лаўкі.

З пакоя яе міласці ў другі пакой... Навокал лаўкі. Стол зялёны са скрынкамі на ўнутраных замках. Другі столік малы, фарбаваны, з унутраным замком. Ля каміна трэці столік. Камін цагляны. Нізенькі ўслончык сталярнай работы, каляыхаду з гэтага пакоя, збоку, маленькая свяцёлка...

З гэтага пакоя ўваход у алькоў яе міласці... У ім малы зялёны столік... Два ўслончыкі для адзення, зялёнае крэсёлка з малымі балясамі. Сядзенне абцягнута зялёным сукном з махрамі. Сам алькоў абцягнуты чорным сукном. Пяць зашклёных вокнаў на петлях з прутамі і кручкамі. Аканіцы, якія засоўваюцца, на пазях. Ляыхаду з гэтага пакоя ў сені — дзверы на петлях з кручком, ручкамі і ўнутраным замком. Зашклёнае акно з жалезнымі кратамі. Шафа з дзверцамі... З гэтых жа сней уваход у свяцёлку... Просты столік, кафляная печка...

Вакол гэтага дома галерэя з балясінамі... Пад гэтым вялікім домам 2 святліцы. Першая з бакоў прысады... Дзве лаўкі. Кафляная печка. З гэтай святліцы дзверы... у сені, дзе захоўваюцца дровы. Другая святліца каля падклеці. Перад уваходам у яе — сенцы... Просты стол, вакол лаўкі. Печка кафляная. Дзверы ў

прыбіральню на круку.

Пад гэтым жа домам падклець... У гэтым доме 4 вялікія трубы: 3 трубы з жалезнымі кратамі. У пакоі перад альковам — камін».

Як відаць з інвентара, асноўнымі памяшканнямі тут былі сені, сталовая, два вялікія пакоі іх міласцей, некалькі пакойчыкаў і алькоў. Мелася характэрная для маэнткаў галерэя, цокальны паверх і падклець (відаць, склеп). З абсталявання вылучаюцца каміны, кафляныя печы, інкруставаная мэбля, аздабленне сцен сукном. Звяртаюць увагу і згаданыя засовачныя аканіцы, якія паходзілі ад засовак, што закрывалі незашклёныя валакавыя вокны ў курнай хаце.

Можа здацца дзіўным, але ўнутраная будова панскага маэнтка заўсёды падпарадкоўвалася агульнай кампазіцыі сядзібы, двара. Так, ганак знаходзіўся на адзінай восі з брамай і пляцоўкай з клумбай ці зялёным газонам з баскетамі, курданёрам. Вонкавая прастора курданёра нібы перацякала па прыступках ганка ў прастору сяней ці, што больш дасціпна ў такім разе,— вестыбюль. Калі дом ці палац мелі некалькі паверхаў, прасторавае развіццё падхоплівалася размешчанай за вестыбюлем параднай лесвіцай.

Неад'емным элементам маэнтка з XVIII стагоддзя становіцца бальная зала. Звычайна па плошчы яна была блізкай да вестыбюля і разам з ім стварала аб'ём, дзякуючы якому план дома набываў форму крыжа. Вестыбюль і парадная зала стваралі ў планіроўцы прамавугольнік, падзелены на два квадраты. Але эпоха барока сфарміравала новае ўяўленне аб прасторы параднага памяшкання — яно стала авальнай ці круглай формы. Верагодна, вытокі гэтага ляжаць у стылёвых рысах ратонды, прыстасаванай да прасторы інтэр'ера. Акрамя сувязі з вестыбюлем, зала мела выходы ў анфіладу пакояў, бліжэйшыя з якіх маглі быць кулуарамі, аванзальнымі памяшканнямі, што павышала эмацыянальнае ўспрыняцце інтэр'ернай прасторы да кульмінацыйнага моманту — выхаду ў залу.

Для будаўніцтва маэнтка выбіраліся заўсёды зручныя месцы з прыгожымі краявідамі. Адным з тыпаў былі сядзібы, якія ўзводзіліся на крутым беразе, над поплавам, як, у прыватнасці, маэнтка Хальч у Веткаўскім раёне (пачатак XIX стагоддзя), размешчаны на левым высокім беразе Сожа. З прасторнага балкона, упісанага ў порцік, адкрываліся цудоўныя краявіды на шырокі поплаў з серабрыстай стужкай ракі, абшары лясоў, гарадок Ветку, што на другім беразе. Прыемна было тут цёплым вечарам дыхаць паветрам з бароў, любаваліся зіхаценнем вады, слухаць прыгонных музыкаў.

Калі маэнтка знаходзіўся на невялікім схіле каля ракі, як,

напрыклад, сядзіба Сёмкава другой паловы XVIII стагоддзя, якую будаваў славуты Карла Спампані, бальная зала магла мець вокны і выхад у парк, што рабіла яе таксама ўтульным месцам адпачынку.

Той жа Спампані ў XVIII стагоддзі збудаваў маёнтак Радзівілімонты (зараз вёска Чырвоная Зорка Клецкага раёна) — бадай, адзіны помнік драўлянай архітэктуры, у якім так трапна і вытрымана ўвасоблены далікатныя рысы класіцызму. Гэта і порцік дарычнага ордэра, і карнізныя паясы, і дзвярныя і аконныя ліштвы, і шалёўка сцен, якая імітуе мураваную кладку «палаца». За помнікам — аванзала (вестыбюль), з яе парадныя дзверы вядуць у прасторную залу, што на палове сваёй даўжыні выступае за лінію мураваных сцен і мае паўкруглае завяршэнне з прасторнымі вокнамі. Па баках — выходы ў сумежныя гасцёўні. Столь падтрымліваюць чатыры стромкія калоны. Налева ад залы праз сені з лесвіцай на другі паверх — выхад у калідор, паабাপал якога — жылыя пакоі. З правага боку залы пакоі размешчаны анфіладай і калідора не маюць. У планіроўцы вылучаюцца дзве гасцёўні з калонамі, кутнімі печкамі і камінамі і ўтульная камерная зала з альковам з чатырма калонамі карынфскага ордэру. У тарцы левага крыла — мураваная паўцыркульная веранда з шырокімі вітражамі. Тут мелася і печка, значыць, адпачывалі ў гэтым памяшканні і зімой.

Інтэр'ер Радзівілімонтаўскага палаца ўяўляе прыклад таго, як жылую прастору драўлянай пабудовы можна пераўтварыць у казачны свет мастацтва і прыгажосці. Светлыя тынкаваныя сцены аздоблены карнізнымі паясамі, профілямі і ростверкамі з ордэрным арнамантам. Калоны іанічнага і карынфскага ордэру зроблены пад каляровы мармур і граніт. Печкі і каміны ўпрыгожаны кафляй і мудрагелістымі пазалочанымі карнізамі. Цёмныя таны масіўнай мэблі яшчэ мацней падкрэслівалі бель сцен, прасякнутую святлом утульную прастору.

У канцы XVIII — пачатку XIX стагоддзя прафесар архітэктуры Віленскага універсітэта Міхаіл Шульц, а потым знакаміты дойдід Іозеф Пусье ўзводзяць у Завоссі (Смаргонскі раён) мураваны палац у сядзібе Міхала-Клеафаса Агінскага — таго самага, што ўдзельнічаў у паўстанні пад кіраўніцтвам Тадэвуша Касцюшкі і напісаў славуты паланез «Развітанне з Радзімай». І тут аблічча маёнтка створана згодна з добрым густам класіцызму. Цэнтральная частка мела чатырохчленны порцік і вежу з гадзіннікам на чатыры бакі. У шары над вежай змяшчаўся гадзіннікавы звон. Прастора перад маёнткам утульна спланаваная, сюды ўлетку выносілі з аранжарэі вазоны з экзатычнымі кветкамі і раслінамі — рыса, характэрная для сядзібнага побыту XVIII-XIX стагоддзяў. З вестыбюля можна было трапіць у анфіладу, якую складалі музычны

салон, ружовая гасцёўня, сталовая, бильярдная, а праз яшчэ адну гасцёўню — у аранжарэю, дзе вырошчваліся экзоты, якія толькі можна сабе ўявіць. На другім паверсе знаходзілася бібліятэка і галерэя з відам на парк, сажалку, звярынец.

Калі інтэр'ер панскага дома ў якім-небудзь фальварку складалі абтынкаванія і пабеленыя сцены з цёмнымі паясамі дубовых філянговых панэляў, столі і такой жа мэблі, то абсталяванне палаца знакамітай асобы, якая ўвесь час знаходзілася на казённай службе ў Варшаве, Вільні ці Пецяўбургу, а сядзібай правіў толькі аканом, выглядала больш прывабна. У XVIII-XIX стагоддзях сцены аздабляліся шпалерамі, габеленамі, карцінамі з упрыгожанага арабескамі тонкага аксаміту, якія вырабляліся на радзівілаўскіх мануфактурах у Міры і Нясвіжы, Альбе і Слуцку, мануфактурах Сапегаў у Ружанах і Дзярэчыне, на каралеўскіх мануфактурах Тызенгаўза ў Гародні. Над тэхналогіяй і арнаментыкай гэтых тканін працавалі майстры з Францыі, Германіі, Галандыі, Бельгіі, Швейцарыі. Для стварэння малюнка браліся не толькі мясцовыя, традыцыйныя ўзоры, а і сюжэты з славетных палотнаў сусветна вядомых мастакоў. Так, на Слонімскай мануфактуры Міхала Клеафаса Агінскага выраблялі тканіны накштам французскіх XV стагоддзя. Ткань з тонкага аксаміту карціны ўпрыгожвалі палацы Радзівілаў у Альбе.

Неад'емны элемент інтэр'ера палаца — кафляныя печы. У XVIII стагоддзі надзвычайным попытам карысталася паліхромная кафля мануфактуры М. К. Агінскага ў Целяханах і радзівілаўскай фабрыкі ў Сверхані. Беларускія майстры не толькі ўвасобілі ў кафляных вырабах самабытныя нацыянальныя рысы, але і здолелі развіць і даць новую інтэрпрэтацыю матывам саксонскай і французскай кафлі.

Фаянсавы, фарфоравы і шклянны посуд рабіў інтэр'еры гасцёўняў, сталовых, камінных і кабінетаў утульным, радаваў вока прыгажосцю форм і іграю святла. У XVIII стагоддзі рэдкі і дарагі кітайскі фарфор быў даступны далёка не ўсім, шырока выкарыстоўваўся маёлікавы посуд і, нарэшце, саксонскі фарфор. М. К. Агінскі адкрывае фаянсавую мануфактуру ў Цяляханах.

Зсярэдзіны XVIII стагоддзя такія мануфактуры ў Гародні, Сверхані, Карэлічах ужо вырабляюць вазы, сталовы посуд, пісьмовыя прыборы, цацкі і г. д. З шклянных мануфактур шырока вядомы ў гэты час радзівілаўскія ва Урэччы і ў Налібоках. Посуд для парадных прыёмаў аздабляўся акрамя арнаментаў гравіраванымі манаграмамі, гербамі.

Дапаўнялі ўбранне інтэр'ераў люстры і бра, кандэлябры і падсвечнікі. У іх формах і аздабленні ўжываліся варыяцыі расліннага і зааморфнага паходжання, а таксама мудрагелістыя

элементы стылю барока і ракако. Шырока вядомы ў тыя часы хрустальныя люстры налібоцкіх майстроў. Модным дапаўненнем інтэр'еру лічыліся гадзіннікі — як правіла, замежнай вытворчасці. Мастацкае ўбранне іх футаралаў з дрэва, фарфору, бронзы ўключала кветкавы антураж, кампазіцыі з фігурамі анёлаў і міфічных істот.

Некалькі помнікаў сядзібнай архітэктуры захавалася, у прыватнасці, на тэрыторыі сённяшняга Мінска. Гэта маёнткі паноў Любанскіх у Лошыцы, Валенція Ваньковіча ў Верхнім горадзе і ў Сляпянцы, пана Курасава ў Курасоўшчыне (вядомы як Белая дача). Хочацца спадзявацца, што хутка яны расчыняць дзверы сваіх салонаў і гасцёўняў, дзе калісьці віселі славуць габелены, карціны, дзе ў асяроддзі, створаным рукамі вядомых і невядомых майстроў, гучалі музыка і вершы.

СЯЛЯНСКАЯ СЯДЗІБА

Традыцыйная беларуская сялянская сядзіба мела пэўную функцыянальную будову і складалася з чыстага двара (яго ўтварааі хата і суседнія з ёю збудаванні: клець, паветка, варыўня, вазоўня і г. д.), гаспадарчага двара (хлявы), гумнішча ці прыгумення (комплексу збудаванняў для захавання, прасушкі і абмалоту збожжавых). Гістарычна акрэсліліся два асноўныя тыпы сялянскага двара: замкнёны (круглы, вяночны) і лінейны (пагонны). Першы — найбольш старажытны. Ён склаўся ва ўмовах бессістэмных, гнездавых паселішчаў, калі пераважнае значэнне аддавалася абароне. Другі ўзнік яшчэ ў перыяд рассялення ў Палескай нізіне дрыгавічоў. Стымулявала яго распаўсюджанне Устава на валокі: вузкія надзелы-шнуры патрабавалі падоўжанай забудовы. Да таго ж у балоцістай мясцовасці найбольш зручным месцам для будоўлі з'яўлялася вузкая і працяглая выспа. З цягам часу ўзніклі пераходныя тыпы двароў — П- і Г-падобныя, а таксама двухрадныя.

Па меры прасоўвання з поўдня на поўнач замкнёнасць забудовы ўзмацнялася і адбываўся паступовы пераход да двара крытага тыпу. Прасцейшыя з іх мелі прыбудову хлява ўздоўж тыльнай сцяны хаты пад схілам агульнай страхі. Калі ж памеры хлява павялічыліся і перавысілі аб'ём жылля, ён набыў асобную страху, злучаную са страхой хаты. Пры гэтым з сенцаў можна было трапіць адразу ў хлеў ці на пляцоўку для дзённага адстою жывёлы (дзяннік). Далейшым развіццём стаў двор, у якім да жылога звяна (хата — сены — клець — істопка — камора) і хлявоў з дзенніком далучыліся клеці, паветка, вазоўня і іншыя збудаванні, з чаго стварыўся чысты двор. Потым пачалося фарміраванне адкрытага двара, у якім жылое звяно заняло дыяметральнае становішча, падзяліўшы забудову на чысты і гаспадарчы двары, або размясцілася на адным з флангаў забудовы, дзякуючы чаму склаліся два замкнёныя комплексы чыстага і гаспадарчага двароў.

Напачатку XX стагоддзя яшчэ існавалі двары-курэні: жыллё размяшчалася ў цэнтры і акружалася з ўсіх бакоў гаспадарчымі збудаваннямі.

Як вынік сустрэчнай эвалюцыі вячэчнага і пагоннага двароў напачатку XX стагоддзя ў сярэднеўрапейскай паласе распаўсюджваецца новы тып — з нязвязанымі пабудовамі. Механізм гэтай эвалюцыі вызначыўся асаблівасцямі гаспадарча-бытавых і прыродна-кліматычных умоў. Так, у стэпавай і лесастэпавай паласе гістарычна склалася перыметрычная адкрытая забудова, якая проста трансфармавалася ў нязвязаную, бо мела шмат лёгкіх пабудоў і адкрытых загарадзей. Развіццё дваровай забудовы

Беларусі — гэта частка агульнага ўсходнееўрапейскага працэсу. У сярэдняй лясной паласе двор фарміруецца з капіталных зрубных аб'ёмаў. Жылё адрываецца ад зямлі, з'яўляецца падлога (мост) на лагах (падмостніках). Нарэшце, у паўночнай лясной паласе набывае перавагу крыты двор, у якім дом падняты над зямлёй на зрубе падклеці.

Разгледзім, якія тыпы двароў былі распаўсюджаны ў розных рэгіёнах краю.

У Цэнтральнай Беларусі распаўсюджана аднарадная лінейная забудова (аднарадны пагон), дзе жылое і гаспадарчае звенні канструкцыйна паміж сабой не звязаны і стаяць асобна, а таксама аднарадны пагон, у якім жылое і гаспадарчае звенні злучаны паміж сабой праз паветку. Маюць месца таксама аднарадная пагонная забудова з адзіным аб'ёмам усіх звенняў пад агульнай страхой, лінейная забудова з элементамі двухраднасці і размяшчэннем асобных пабудоў (клеці, паветкі, хлявы для дробнай жывёлы і птушкі) насупраць хаты і, нарэшце, двор з нязвязанымі будынкамі.

У Панямонні вядомыя аднарадны двор з элементамі двухраднай забудовы, двухрадны пагон (у другім радзе — клець (свіран), павець, варыўня, хлёў для свіней ці авечак, птушнік), двухрадны двор, у якім рады злучаны на выхадзе да прыгумення паветкай.

На Паазер'і сустракаліся крытыя двары з жылым звяном (хата — сені — клець — істопка і кладоўка), хлявамі і дзенніком. Жылое звяно і хлявы мелі двухсхільныя стрэхі, якія стыкаваліся паміж сабой. Вядомы адзін двор, дзе хата і сені злучаны з хлявом, размешчаным уздоўж тыльнай сцяны. У некаторых выпадках жылое звяно і хлявы спалучаны, а будынкi чыстага двара і клеці, паветкі стваралі разам з вулічнай і дваровай брамамі замкнёную забудову. Нярэдкі варыянты з дыяметральным альбо флангавым размяшчэннем жылога звяна. У некаторых дварах жылыя і гаспадарчыя збудаванні складалі адзіны замкнёны перыметр.

Асабліва сцю Падняпроўя з'яўляліся крытыя двары з хлявамі, прыбудаванымі да тыльнай сценкі хаты; круглы двор, у якім жылое і гаспадарчае звенні ўтвараюць П-падобны контур, замкнёны з боку вуліцы брамай; круглыя двары з жылым звяном, арыентаваным уздоўж вуліцы. Вядомы тут таксама замкнёны прамавугольны двор, дзе ўсе пабудовы маюць страху аднолькавай вышыні; круглы двор з жылым звяном, высунутым у бок вуліцы, за межы агульнага перыметра; двор з жылём, размешчаным у сярэдзіне перыметра забудовы (двор-курэнь), паслядоўнае размяшчэнне у глыб сядзібы чыстага і гаспадарчага двароў.

Двухрадныя пагонныя двары П-падобнага і Г-падобнага ты-

паў, а таксама двары з нязвязанымі пабудовамі сустракаюцца ва Усходнім Палессі.

У Заходнім Палессі распаўсюджаны аднарадны пагонны двор з жылымі і гаспадарчымі звеннямі ў адным збудаванні (рум, сцяг, шар, шарунак), двары з нязвязанымі пабудовамі.

Для ўсіх рэгіёнаў агульнай рысай структурна-планіровачнай будовы з'яўлялася функцыянальна абумоўленая сувязь памяшканняў і пабудоў у звенні: жылое звяно (хата — сені — камора, клец, істопка, кладоўка); хлявы для коней, кароў; хлявы для свіней, авечак, птушкі. Паміж сабою звенні спалучаліся пры дапамозе паветак, сenniка, вазоўні, дрыivotні.

Аб'ёмна-прасторавае рашэнне дваровай забудовы падпарадкоўвалася пэўным заканамернасцям, менавіта: функцыянальнага супадпарадкавання (паслядоўнае размяшчэнне звенняў у залежнасці ад гаспадарча-бытавых патрэб), канструкцыйнага адзінства і самастойнасці (ступень звязанасці асобных звенняў); аб'ёмна-прастаравага адзінства (заканамернасці ўтварэння аб'ёмнага спалучэння асобных пабудоў як частак адзінага ансамбля). Архітэктурнай цэласнасцю, аб'ёмна-прастаравым адзінствам вылучалася дваровая забудова Паазер'я, Панямоння, Заходняга Палесся. У Падняпроўі, Цэнтральнай Беларусі і Усходнім Палессі ў кампазіцыі дваровай забудовы прысутнічаў дамінуючы элемент, якім звычайна была хата.

Асноўным будаўнічым матэрыялам у нашай краіне заўсёды з'яўлялася дрэва. У канцы XVII стагоддзя больш чым палову тэрыторыі Беларусі пакрывалі лясы, меліся значныя запасы яго ва ўзросце больш за 80 гадоў (спелы). У XVIII стагоддзі інтэнсіўныя прамысловыя распрацоўкі лесу вяліся ў міжрэччях Дняпра і Сожа (Аршанска-Магілёўская раўніна), Бярэзіны і Друці. У наступным стагоддзі лясы на Беларусі ўсё яшчэ складалі каля 40 працэнтаў плошчы. Выкарыстанне ў будаўніцтве спелага смалістага лесу, нарыхтаванага ў лютыя калядныя маразы, забяспечвала пабудовам жыццё на адно-два стагоддзі. На Палессі, дзе было крыху цяплей, ужывалі вольху і асіну.

Будоўля пачыналася з закладкі падмурка. На пячаных, сухіх месцах у якасці яго служыў першы вянец, зроблены з больш тоўстых, часам дубовых бярэвён — падруб. Але з прычыны таго, што ад нераўнамернага прамярзання верхнія слаі глебы прыходзілі ў рух, у пабудове з цягам часу ўтвараліся перакосы. Каб пазбегнуць гэтага, пад вуглы будынка з некаторым інтэрвалам укопвалі дубовыя калодкі, штандары і ўжо на іх клаалі першы вянец. На балoцістых і ўзбярэжных мясцінах штандары ставілі шчыльна адну да адной па перыметры пабудовы. У Падняпроўі ў штандарах па вуглах і ў прамежках рабіліся шпары, у якія

закідваліся тры-пяць дубовых бярвён і атрымоўваўся падмурак накіштаат падклецця.

На поўнач ад Палесся разам з драўлянымі ўжывалі падмуркі з валуноў, асабліва ў такіх рэгіёнах, як Панямонне і Паазер'е, дзе засмечаная ледавіковымі валунамі глеба давала будаўнікам патрэбны матэрыял.

У сярэдніх і паўночных рэгіёнах Беларусі сцены ўзводзілі пераважна з сасны, радзей з елкі. Найбольш старажытная — слупавая канструкцыя, калі бярвёны запускаліся ў шпары вертыкальных стоек — шул. У XIX — пачатку XX стагоддзя такая канструкцыя сцен ужывалася толькі для нарошчвання іх даўжыні. У Падняпроўі з яе дапамогай да зруба хаты прыбудоўваліся сені. Значна шырэй гэтая канструкцыя прымянялася пры ўзвядзенні стрэх, паветак, сеннікаў, гуменных пабудоў.

Гістарычны вопыт будаўніцтва вызначыў аптымальныя памеры зручнай клеткі — прыкладна 6х6 метраў. Сцены складаліся з 11-15 вянцоў з бярвён дыяметрам 14-26 сантыметраў. У Паазер'і, Падняпроўі, усходняй частцы Цэнтральнай Беларусі дамы ўзводзілі пераважна з круглага лесу, у Панямонні, заходніх раёнах Цэнтральнай Беларусі бярвёны абчэсвалі на два канты ці выкарыстоўвалі брус. На Палессі бярвёны распілоўвалі ўздоўж напалам, з атрыманых палавінак, дылей, рабілі зруб. Для шчыльнага спалучэння ў бярвёнах выдзёўбвалі гарызантальны паз, драчку. Першапачаткова драчка выбіралася ў верхняй частцы бярвеня (драчкай уверх), пазней — наадварот. Гэта здавалася не вельмі зручным, бо бярвяно трэба было апрацаваць да таго, як класці ў зруб, але затое ў пазы не зацякала вада.

Для беларускага народнага дойлідства характэрна наяўнасць шэрагу рэгіянальных разнавіднасцей вуглавых спалучэнняў. Там, дзе сцены ўзводзілі з круглых бярвён (кругляка), рубілі вугал у чашку, з выемкай паўцыліндрычнай формы (Паазер'е, Падняпроўе, Цэнтральная Беларусь). Калі ўжывалі абчэсаныя бярвёны (Панямонне, Цэнтральная Беларусь), рубілі вугал з прамавугольнай выемкай — просты, ці вугал з астаткам. У Панямонні хаты рабілі з брусоў, таму і ўжываўся там чысты вугал, нямецкі, без астатку. Ва ўсходніх рэгіёнах існавала разнастайнасць чыстага вугла — вугал у абло, ці ў лапу. Такое спалучэнне становілася магчымым пасля абчэсвання круглых бярвён на брус у месцы іх злучэння. На Палессі вядомы вугал з фігурнай апрацоўкай астатку — вугал у каню. Таксама на Палессі, у Цэнтральнай Беларусі і ў Паазер'і часам ужывалі вугал з гранёнай шасцікутнай апрацоўкай астатку — вугал у ахрапку.

Нягледзячы на нязначныя змяненні геаграфічных умоў у межах Беларусі, відавочны пераход ад жытлаў так званай «паземнай»

канструкцыі да хат на падклецях. Першы тып атрымаў назву ад глінабітнай, токавай, падлогі, якая ляжыць амаль на ўзроўні зямлі. Токавая падлога была характэрна, бадай, для ўсёй паўднёвай часткі Беларусі. Для яе ўладкавання здымалася глеба і ў заглыбленне засыпалася гліна, змешаная з сечкай. Затым атрыманую мешаніну рабілі больш цвёрдай з дапамогай драўлянай калатушкі і заціраалі падлогу гліняным раствором. Токавая падлога была цёплай, зручнай для прыбірання, асабліва калі ў хаце зімой трымалі курэй, авечак ці цяля.

На поўнач ад Палескай нізіны падлогу ў дамах слабі пераважна з дошак. Прасцейшая ўяўляла насціл (мост) з аполкаў, пакладзеных на зямлю. Гэты архаічны прыём захаваўся да нашага часу ў гаспадарчых пабудовах. Найбольш дасканалая, вядомая па археалагічных даных у гарадах Беларусі з XI-XII стагоддзяў падлога на драўляных лагах, «падмостках». У Падняпроўі і ўсходніх раёнах Паазер'я, дзе ў якасці падмурка ўжываўся высокі падруб, пад падлогай рабілі сцяпенне для захоўвання бульбы, караняплодаў. Разам з падрубам такое сцяпенне можна разглядаць як разнастайнасць падклецяў.

Што датычыцца стрэх, то на тэрыторыі Беларусі яшчэ ў жалезным веку вызначыліся два асноўныя тыпы — двухсхільныя і чатырохсхільныя (шатровыя). Першыя добра адпавядалі шматкамерным пабудовам гарадзішчаў, другія — аднакамерным паўзямлянкам селішчаў. У першым выпадку сцены з бярвён паступова звужаліся да грэбня страхі, утвараючы франтон. На схілы клаліся падоўжныя бярвёны, якія звязвалі франтоны і стваралі каркас страхі (самцы, свалокі, слегі, закотвіны). На самцы ў два слоі з праслойкай з бяросты для гідраізаляцыі клаліся драўніны, якія ўнізе схілу страхі абапіраліся на дошку, пакладзеную на спецыяльныя кансолі, замацаваныя ў верхнім бярвяне зруба (курыцы, какошыны). Стрэхі на самцах бытавалі ў Падняпроўі, на ўсходзе Цэнтральнай Беларусі і ва Усходнім Палессі яшчэ ў першым дзесяцігоддзі бягучага стагоддзя. Зараз такая канструкцыя сустракаецца ў амбарах, свірнах, клецях на сялянскіх сядзібах.

У жылых і культовых пабудовах Усходняга Палесся бытаваў і другі тып зрубнай страхі — пірамідальная, шатровая. Яе ўтваралі вянкi з бярвён, якія паступова сыходзіліся да вяршыні.

Значна шырэй былі распаўсюджаны слупавыя стрэхі. Як і ў папярэднім выпадку, найбольш архаічныя іх узоры захаваліся ў гаспадарчых пабудовах: хлявах, павецях і гумнах. Крыніцай развіцця, відаць, паслужылі шатровыя стрэхі з нахіленых жэрдак і цясін, якія падтрымліваліся слупам у цэнтры. З павелічэннем даўжыні пабудовы такіх апор-слупоў ставілася некалькі. Уверсе яны звязваліся бярвяном (прагон, маціна, мурлата), на якое пры

дапамозе драўляных нагеляў чапляліся жэрдкі, ключы, да ключоў мацаваліся гнуткімі лазовымі ці бярозавымі пруткамі паты (тонкія гарызантальныя жэрдкі), на якія клалася пакрыццё (саламянае ці дранкавае). У прасторных гуменных пабудовах утвараліся два рады слупавых апор. Слупавыя апоры рабіліся пераважна з дубовага ствала з разгалінаваннем уверсе (на разгалінаванне апіраўся прагон), таму такую апору называлі яшчэ сахой (частка дрэва з сукам). Слупы-сохі звязваліся між сабой і са сценамі дадатковымі бэлькамі і сувязямі жорсткасці. Страха на сохах перадавала на сцены толькі адну чацвёртую сваёй вагі, астатняя вага прыходзілася на прагон і сохі. Гэта было важна, калі ўлічыць, што працяглыя сцены гумнаў аслабляліся шматлікімі злучэннямі праз шулы.

Хлявы і жылыя будынкi з гумнамі мелі параўнальна невялікую шырыню (пралёт, адлегласць паміж сценамі). У такім выпадку сохі пачыналі замінаць, перашкаджалі зручнай арганізацыі ўнутранай прасторы. Быў вынайздзены варыянт, пры якім сохі ставіліся не прама на зямлю, а на папярочныя сцены і бэлькі — стрэхі на паўсошках ці дзядках. Пры такой канструкцыі адначасова з паўсошкамі ўжываліся і скрыжаваныя брусы, козлы, страха на козлах.

З распаўсюджаннем лёгкіх дранкавых, а пазней гонтавых стрэх, зрубныя і слупавыя канструкцыі пачалі хутка выпцясыцца кроквеннымі. Апоры, пяты крокваў урубаліся ў выпускі бэлек (Цэнтральная Беларусь, Панямонне), у верхняе бярвяно сцяны, у маўэрлат, пакладзены на выпускі бэлек (Заходняе Палессе). У рэгіёнах бытавання стрэх на самцах кроквы ўрубаліся таксама у маўэрлат, змешчаны з унутранага боку сцяны. Ён, па сутнасці, з'яўляўся рудыментарам самцовай страхі ці першым самцом (Паазер'е, Падняпроўе). У канструкцыі крокваў увасобіліся шматлікія архаічныя рысы: апорная частка ў выглядзе сука (Цэнтральная Беларусь), высяканне гнёздаў пад жэрдкі лат (Паазер'е). І ў першым, і ў другім выпадку бачна сувязь з традыцыямі сошных і самцовых стрэх.

Традыцыйны матэрыял пакрыцця стрэх — салома, прычым часта ў спалучэнні з чаротам, — ужываўся ва ўсіх рэгіёнах Беларусі, асабліва на Палессі. Тут быў вядомы спосаб уладкавання стрэх у два слаі: чаротавы і саламяны. Пры пераважнай тэхналогіі вязкі снапоў коласам уверх вуглы чатырохсільных стрэх рабілі коласам уніз, з-за чаго ўтвараліся маляўнічыя, характэрныя толькі стрэхам Палесся грабенчыкі. У Іванаўскім, Пінскім, Столінскім раёнах грэбень страхі ўмацоўваўся дадатковым верхнім радам снапоў, архітэктура страхі станавілася яшчэ больш выразнай. На грэбні салома і чарот замацоўваліся скрыжаванымі «рожкамі» —

адметнай дэталлю саламянных стрэх Беларусі.

Ва Усходнім Палессі разам з саломай ў стрэхах на самцах выкарыстоўвалі таксама цёс, а ў мястэчках — дранку. Апошняя шырока ўжывалася ў Паазер'і, Падняпроўі, Цэнтральнай Беларусі і Панямонні, асабліва ў грамадскіх, культавых і вытворчых пабудовах.

З канструкцыяй страхі неразлучна звязана і канструкцыя перакрыцця, столі.

Рэканструкцыі археолагаў сведчаць, што ў старажытных жытлах, якія ацпяляліся печкамі па-чорнаму, перакрыцці (столь былі скляпеністымі, зрубнай канструкцыі — суцэльны закат. Та кое перакрыцце стварала магчымасць мець значную ўнутраную прастору, што было важна, бо дым паднімаўся ўверх, пад скляпенне. Нарэшце замест суцэльнай столі з бярвення (закоту) пачалі рабіць плоскую столь, будаваць печкі з комінам, які адводзіў дым напачатку ў сені, а потым вонкі. Гэта стварала дадатковую прастору, гарышча, якое спрыяла ўцяпленню жытла.

Напачатку столь рабілася на падоўжных бэльках — рудымент колішніх самцоў. Ва ўсіх рэгіёнах, за выключэннем Паазер'я, і асабліва на Палессі, рабілі столь на моцнай падоўжнай бэльцы, траме, на якую кляліся тры папярочныя бэлькі меншага сячэння. У жылых пабудовах на Палессі пераважалі чатырохсхільныя стрэхі з шырокім казырком-прычолкам. У адпаведнасці з гэтым тут існавала столь на паўтраме: у сярэдзіну пярэдняй папярочнай бэлькі перпендыкулярна ўрубаліся паўтрам і дзве паўбэлькі, скіраваныя да вугла зруба. Яны падтрымлівалі канструкцыі прычолка ці пярэдняга схілу страхі.

У Паазер'і зафіксаваны прыклад уладкавання ў традыцыйных жытлах падвойных бэлек: верхнія служылі для апірання крокваў, ніжнія — для насцілкі столі.

Відавочна, што з пункту гледжання распаўсюджання канструкцыйных тыпаў народнага дойлідства асобныя рэгіёны Беларусі ўваходзілі ў больш шырокія ўсходнееўрапейскія арэалы. Напрыклад, Паазер'е і Падняпроўе з іх зрубнымі стрэхамі, Палессе з палевымі падмуркамі, Панямонне з каменнымі падмуркамі і зрубамі з брусоў і г. д. Але на фоне агульнаславянскіх асаблівасцей вызначаліся і самабытныя, уласцівыя толькі беларускаму цяслярству прыёмы: зрубы з дылей і вугал у каню на Палессі, дубовыя падмуркі-падрубкі ў Падняпроўі, зрубы з брусоў у Панямонні і г. д. Сфарміраваныя яшчэ ў даславянскія часы, некаторыя з гэтых асаблівасцей (шматкамерныя абшчынныя дамы ў паўночнай і аднакамерныя ў паўднёвай частках Беларусі) у нейкай меры знайшлі развіццё і ў жытлах славянскага насельніцтва. Так, аднакамерная зрубная хата з лёгкімі сенцамі ў выглядзе паветкі з

жэрдак стала тыповай для Палесся. Ва Усходнім Палессі такія хаты мелі чатырохсхільную страху. У Заходнім Палессі пад уплывам традыцыі лінейнай пагоннай забудовы хата цясней была звязана праз сенцы з іншымі памяшканнямі (каморай, клецю). І тут пераважалі жытлы двух- і трохкамернай планіроўкі. З боку вуліцы жытло вылучалася шырокім прычолкам ці шчытом, аздобленым па краях ветравымі дошкамі, закрылкамі. У Падняпроўі найбольш тыповым з'яўлялася трохкамернае жытло: хата — сені — кладоўка, камора, хата — сені — хата, хата — хата — сені. Двухкамерны варыянт (хата — хата, хата — сені) тут існаваў у выглядзе хаты-пяціценкі — чатырохценны зруб падзяляўся папярочнай капітальнай (пятай) сценкай.

Паазерскі тып можа быць прадстаўлены наступнай схемай планіроўкі:

істопка (пограб)

хата — сені - камора

Трохкамернае жытло з'яўляецца найбольш распаўсюджаным і для Цэнтральнай Беларусі (хата — сені — камора, клець, істопка). Аднак у рэгіёне вядомы і больш складаныя варыянты:

хата — сені — сенічкі — клець

камора кладоўка

Далейшае развіццё планіроўкі назіралася ў Панямонні. Тут з прычыны больш паскоранага эканамічнага развіцця, абумоўленага значным пранікненнем у XIX стагоддзі ў сельскую эканоміку рыначных адносін, у жытлах заможных сялян набыла распаўсюджанне ўскладненая планіроўка тыпу

спальня — кухня

хата сені — камора.

Акрамя асноўных планіровачных тыпаў у рэгіёнах існавалі і шматлікія лакальныя варыянты. Напрыклад, у Паазер'і, Панямонні і паўночных раёнах Цэнтральнай Беларусі да глухой сцяны хаты дабудоўвалі вузкі хлеў, дзе трымалі авечак. У Заходнім Палессі і Панямонні бытавалі так званыя хаты з падсенню, якія мелі прыбудаваную з боку вуліцы клець пад навесам (пад сенню) агульнага з хатай даху. У Падняпроўі ў першай палове XX стагоддзя атрымалі распаўсюджанне жытлы з сенцамі, размешчанымі ўпоперак восі хаты (з вуліцы меўся скразны праход на двор).

Арганізацыя ўнутранай прасторы жылля залежала ад яго арыентацыі адносна напрамкаў свету і размяшчэння такога важнага элемента, як печка ці калісьці ачаг, печка-каменка. Беларускае жытло заўсёды арыентавалася на поўдзень. Некалі аднакамерныя паўзямлянкі будаваліся дзвярыма на поўдзень, бо іншых праёмаў не было. У жытлах славян, што насялялі тэрыторыю цяперашняй Беларусі, печка размяшчалася вусцем да парога. Гэта

ў сваю чаргу вызначыла сістэму функцыянальнай будовы інтэр'ера. Яе можна характарызаваць як дыяганальную: па дыяганалі ад печкі — чырвоны кут, па другой — кухонны (бабін) кут і месца адпачынку (нары, палаці). Такая арганізацыя ўнутранай прасторы абумовіла і несіметрычнае размяшчэнне аконных праёмаў. Першым, відаць, з'явілася акно насупраць печкі ў бабіным куце, потым — паслядоўна акно каля чырвонага кута і два акны ў сумежных з ім сценах. З цягам часу вокны насупраць чырвонага кута пачалі рабіць крыху большых памераў (чатыры — шэсць шыбак), чым акно насупраць печкі (адна — дзве шыбкі).

Печ займала каля чвэрці карыснай плошчы жытла. Найбольш старажытным тыпам з'яўляюцца курныя печкі-каменкі, якія зараз можна яшчэ ўбачыць у старых лазнях у Паазер'і ці Падняпроўі. Пасля сталі рабіць глінабітныя печкі. Для іх узвядзення аснованне ўладкоўвалася на слупах ці драўлянай падрубце, куды клаўся насціл, а на яго — бярэмя дроў, каб вызначыць форму будучага пячнага сутарэння. Вакол памоста ладзілася апалубка, якая трымалася дзякуючы пячному слупу на куце, звернутым у хату. Калі апалубку здымалі, збоку вусця выразалі адтуліну, спальвалі дровы, што знаходзіліся ўсярэдзіне, — і глінабітная печка гатова. Пячны слуп назаўсёды заставаўся неад'емным элементам інтэр'ера і побыту. Да яго мацавалі жэрдку, што ішла праз усю хату да сцяны, — біла, ашостак. На жэрдку вешалі тканы полаг і такім чынам аддзялялі месца адпачынку. Пячны слуп быў аб'ектам хатняй варажбы, забабонаў, рытуалаў, выступаў як своеасаблівы хатні алтар, захавальнік агню.

Наступны крок у развіцці печак — з'яўленне коміна. Напачатку ў некаторых рэгіёнах (Падняпроўе) яго выводзілі ў сены. У сярэдняй паласе Беларусі і на поўначы для ацяплення жытла будавалі дадатковыя печкі: грубкі, сценкі, стаякі, шчыткі.

Інтэр'ер жылой прасторы меў не толькі функцыянальныя асаблівасці, але і эмацыянальныя. Так, на Палессі сцены хаты бялілі, што рабіла яе светлай і прасторнай. Пабеленыя сцены і печ стваралі кантраст з цёмнымі адценнямі глінабітнай падлогі і закуранай столі. Каларытна ўпісваліся ў такі інтэр'ер ільняныя абрусы, ручнікі-набожнікі ў чырвоным куце, упрыгожаныя арнаментам з чырвоных нітак, саматканы сяннік у яркія кветкі, куфар, распісаны на блакітныя васількі.

У Падняпроўі і Цэнтральнай Беларусі, наадварот, існавала імкненне да ўтульнасці, адчування цеплыні хаты, што дасягалася цёплымі танамі вымытых і вышмальцаваных сцен. У асяродку цёплых колераў цешылі вока белізна печкі, абруса і ручнікоў, рознакаляровасць тканага дывана на канапе. Гэта ж датычыцца і Паазерскага жытла. У паўднёвых рэгіёнах Панямоння, як і на

Палессі, сцены ў хатах бялілі.

Прадметнае асяроддзе традыцыйнага жыцця беларусаў пачыналася з так званай калясценнай мэблі: лавы, полкі і паліцы, буфет і вуглавая шафа, палаці. Сюды ж далучаліся стол, скамейка, услончык для вядра з вадою. На Палессі са столі звисала халява лучніка — зробленая з тканіны ці плеценая з лазы труба, абмазаная гліняным растворам, да якой унізе прымацоўвалася металічная рашотка, дзе спальвалі лучыну. На падлозе, пад лучніком, ставілі ночвы з вадою для падаючага вуголля. У Панямонні лучыну палілі на каменнай плошчы ці ў камінку, спецыяльнай нішы на куце печкі. У Паазер'і і Падняпроўі лучыну заціскалі ў металічны заціск, які забівалі ў сцяну ці трымалі на стойцы (пасвет, светач), замацаванай у крыжавіне ці калодцы.

У хатнім інтэр'еры сярэдняй паласы Беларусі прысутнічалі палаці — насціл з дошак, які адным канцом абапіраўся на чарон печкі, а другім падвешваўся да бэлькі. Традыцыйны стол з шуфлядкай меў разнастайную канструкцыю: на козлах, ножках, апорных гарызантальных брусах. Спінкі самаробных ложкаў і канап фігурныя, упрыгожаныя разьбой. Акрамя скрыні для захавання адзежы і тканых вырабаў скарыстоўвалі і самаробныя шафы, адна- ці двухстворчатыя з шуфлядкай унізе. Створкі рабіліся звычайна фіянговымі, завяршаў шафу невялічкі карніз. Шафы, як і скрыні (куфры), пакрываліся роспісамі расліннай арнаментаты.

У буйных гарадах і мястэчках, асабліва ў заходніх рэгіёнах краіны, працавалі майстры-мэбелшчыкі. Выкананая імі мэбля адрознівалася стылёвасцю, адпаведным мастацкім узроўнем дэкару, тэхналогіі апрацоўкі матэрыялу (лакавае пакрыццё, інкрустацыя, таніраваная драўніна). У канцы XIX — пачатку XX стагоддзя многія мануфактуры і фабрыкі выпускалі шафы, сталы, эдлікі, канапы, зробленыя ў стылях ампір, мадэрн. Вырабляліся насценныя люстэркі ў мудрагелістых драўляных аправах.

Зразумела, што такая мэбля бытавала ў жыллах месцічкоўцаў і гараджан, вясковай інтэлігенцыі і ў сялянскую хату трапляла рэдка. Напачатку бягучага стагоддзя набываюць распаўсюджанне насценныя гадзіннікі ў драўляных футаралах, часам замежнага паходжання (аўстрыйскія, нямецкія, французскія). У архаічнае асяроддзе бабінага кута на змену насценным паліцам усё часцей прыходзіць буфет мануфактурнай вытворчасці. Лучыну пачынаюць выцясняць лямпы і ліхтары.

Абсталяванне сенцаў складалі плецення і даўблёныя ёмістасці, паліцы з запасамі посуду і розным інструментам, ашосткі для старых кажухоў, мяшкоў, збруі, жорны ў куце, лесвіца на гарышча. Маглі стаяць таксама ложка, стол, лавы, бо ў сенцах

улетку любілі паспаць «на халадку», жылі дарослыя дзеці. Каалі побач з сенцамі былі камора, клецц ці кладоўка, то частка абсталявання пераносілася туды, а ачышчаныя памяшканні так-сама выкарыстоўваліся як летняе жыллё.

Традыцыйнае жылго беларусаў адметна не толькі функцыянальнымі, канструкцыйнымі і архітэктурна-планіровачнымі асаблівасцямі. Існавала і пэўнае яго духоўнае разуменне. Духоўны вобраз жылга фарміраваўся, пачынаючы з рытуалаў, якімі суправаджалася будаўніцтва хаты: нарыхтоўка матэрыялаў, выбар пляцоўкі, закладка падмурка, узвядзенне сцен, страхі. У рытуалах актыўна ўдзельнічалі персанажы жывёльнага свету: заяц, певень, сабака, кот, свіння. Выкарыстоўваліся і магічныя дзеянні, звязаныя з культамі стыхій: зямлі, неба, вады, агню. Кульмінацыйй рытуальных дзеянняў з'яўлялася святкаванне ўваходзін, улазін, а потым з пэўнай перыядычнасцю яны адбываліся на працягу ўсяго жыцця. Асобным элементам жылга надавалася пэўнае рытуальнае значэнне. Так, ужо адзначалася роля пячнага слупа і коміна, хатніх кутаў, парога, акон і дзвярэй. Духоўная культура жылга мела цесную сувязь з асаблівасцямі сямейнага, традыцыйна-бытавога ўкладу, са звычаямі павагі і шанавання старэйшых, сямейнага этыкету.

З духоўнымі і этычнымі цесна звязаны і эстэтычныя ўяўленні аб жылым асяроддзі. Сведчанне таму — багацце міфалагічнага і сімвалічнага зместу сюжэтаў народнай архітэктурнай разьбы. Вось асноўныя з іх: знакі родавай прыналежнасці, тамгі і сімвалы засцярогі; сімволіка ўрадлівасці і ўяўленняў аб сусвеце, сімвалы сусвету, зоркі, салярныя знакі, абазначэнні сутачнага руху сонца па небасхіле і г. д.; сімвалы жыцця, дрэва жыцця, дабрабыту і сямейнага шчасця.

Этычны, эстэтычны і семантычны сэнс дэкаратыўных кампазіцый будуюцца на прынцепах арнаменту з выкарыстаннем наступных матываў: расліннага (трохпялёсткавае суквецце — сімвал жыцця, яловая лапка — дрэва жыцця, стылізаваныя кампазіцыі на падставе раслінных матываў), зааморфнага (парныя галовы вужоў — сімвал засцярогі, галубоў — сімвал шчасця, фігуры куніц, вавёрак і г. д.); іхтыяморфнага (парныя фігуры рыб з вокам у выглядзе салярнага знака); тэраталагічнага (фігура русалкі — сімвал засцярогі, міфічныя і казачныя вобразы, птушка-сірын і г. д.); антрапаморфнага (стылізаваныя фігуркі чалавека, жанчыны); геаметрычнага (абстрагаваныя кампазіцыі і знакі-сімвалы: круг — сімвал сонца, ромб — сімвал урадлівасці і апладатварэння і інш.); бытавога (сюжэты тыповых матываў: напрыклад, мядзведзі на пчальніку і г. д.).

Часцей за ўсё адпаведны сэнс арнаменту дасягаўся спалу-

чэннем сімвалаў і матываў. Па тэхніцы выканання разьба па-
дзяляецца на глухую даўблёную, ці варатковую, якую рабілі
далатом і кароткім свярдзёлкам, варатком; трохгранаваямчатую;
рэльефную — арнамент ствараўся пластычнай апрацоўкай
аздабляемай паверхні; прапільную, выконваемую лобзікам.

Складаныя дэкаратыўныя кампазіцыі атрымліваліся спалу-
чэннем розных тэхнічных прыёмаў, элементы прапільной разьбы
скарыстоўваліся ў якасці накладных карункаў.

Для Беларусі характэрна паступовае насычэнне разнаго дэ-
кору па меры руху з захаду на ўсход, пры гэтым заходнім раёнам
уласціва выкарыстанне такіх дэкаратыўных сродкаў, як шалёўка,
пластычная апрацоўка канструкцый, выкарыстанне рознакаляро-
вай афарбоўкі, пабелка. І гэта невыпадкова, бо аналагічныя сродкі
сустракаюцца тут і ў манументальным драўляным дойдстве.
Варта адзначыць ужыванне афарбаванай шалёўкі, піястраў і
карнізаў у драўляных касцёлах, паліхромную скульптуру, алтары,
амбоны і г. д. У той жа час росквіт разьбы ў Падняпроўі мае
аналогіі з векавымі традыцыямі разьбянога аздаблення іканаста-
саў, ківотаў. Падняпроўскія майстры-разьбяры XVI-XVII стагоддзяў
з поспехам працавалі ў храмах Навадзевічага манастыра і Крамля
ў Маскве, у палацы Івана Грознага ў Каломенскім.

Наогул, беларускае народнае жылло мае адметныя рэгія-
нальныя асаблівасці, на падставе якіх вылучаюцца пэўныя мас-
такцыя тыпы.

Паазерскі і поўначы Падняпроўя. Тут традыцыйная хата
адрозніваецца выразнымі элементамі канструкцыйнасці (ману-
ментальнасці): круглыя бярвёны сцен, стрэхі на самцах, лака-
нічнасць дэкору;

Панямонскі, з уласцівымі яму элементамі пластычнай апра-
цоўкі канструкцый (асабліва для местачковых пабудоў), выраз-
насцю форм (вальмавыя стрэхі, стрэхі з прычолкам), афарбоўкай і
пабелкай;

Палескі. Адрозніваецца выразнымі прапорцыямі (напрыклад
зруба і стромкай страхі), характэрнасцю форм (шатровыя стрэхі,
стрэхі з прычолкам і залобкам, самцовыя). Яркае эмацыянальнае
ўздзеянне стваралі пабеленыя сцены ў кантрасце з цёмнай
саламянай ці гонтавай страхой;

Паўднёваўсходні. Рэгіён яркага, насычанага разьбянога дэ-
кору.

Адметнай рысай традыцыйнага жылла беларусаў з'яўляецца
яго архітэктурна-планіровачная і кампазіцыйная сувязь з іншымі
аб'ектамі сядзібнай забудовы, арганічнае спалучэнне прапорцый і
форм з навакольным ландшафтам.

Сярод іншых пабудоў сялянскай сядзібы беларусаў асаблівае

месца займаюць клець, свіран, свіронак — пабудовы для захоўвання зерня і найбольш каштоўнай маёмасці. Як ужо адзначалася, у канструкцыях клеці захавалася шмат архаічных, старажытных рыс, уласцівых у мінулым і самому жытлу. Памерамі і прапорцыямі клеці вельмі блізкія да знойдзеных археолагамі жытлаў X-XII стагоддзяў.

У Падняпроўі, на ўсходзе Цэнтральнай Беларусі, Паазер'і, поўдні Цэнтральнай Беларусі клець, свіран прысутнічаюць пераважна ў складзе жылога звяна, у іншых рэгіёнах у сядзібнай будове як асобныя пабудовы. Тыпалагічная класіфікацыя, згодна з архітэктурна-канструкцыйнымі прыкметамі, дае магчымасць вылучыць клець (свіран) без слупавай галерэі і са слупавай галерэяй (пераважна Паазер'е, захад Цэнтральнай Беларусі, Панямонне). Акрамя таго, у залежнасці ад архітэктурна-планіровачнага рашэння можна вылучыць аднаюрусныя, двух'юрусныя (на захадзе Цэнтральнай Беларусі, Паазер'і, Панямонні), а таксама спараныя ці дваіныя (захад Паазер'я) клеці.

На Палессі бытавалі клеці і свіраны на палях. У Панямонні і на захадзе Цэнтральнай Беларусі клець разам са слупавай галерэяй (прыклетнікам) часта мела і зробленую з камянёў падклець (прыгрэбнік, сутарэнне). У клецях з прыклетнікам, над галерэяй, кансольна выступаў наперад лабавік з засекамі для захоўвання адборнага насеннага зерня.

Кансольны вынас другога яруса, слупавыя галерэі, высокія мураванія сутарэнні, падклеці ці паі надавалі гэтым пабудовам яркую мастацкую выразнасць за кошт суадносін форм і багацця гульні святлаценняў.

Найстаражытнейшыя сховішчы гародніны, вядомыя на тэрыторыі Беларусі,— гэта паграбы. Некалі іх ладзілі накшталт ямы, якая па профілю нагадвала звычайны гліняны гаршчок, толькі адпаведных памераў. Сцены абмазвалі глінай, высцілалі бяростамі. І ў такіх ямах захоўвалі нават збожжа. У Падняпроўі і ў Панямонні на сухіх узвышшах яшчэ і сёння ямныя сховішчы робяць з невяліччай шатровай надбудоўкай. У Падняпроўі і некаторых раёнах Цэнтральнай Беларусі паграбы ўладкоўваюць і пад падлогай хаты. У Цэнтральнай Беларусі напачатку нашага стагоддзя такія сутарэнні, акрамя лазу праз люк у хаце, мелі ўваход і з вуліцы, з боку прысады. На захадзе Паазер'я і ў Панямонні паграбы будавалі таксама пад падлогай сенцаў, як правіла, з камення. На захадзе Паазер'я паграбы рабілі пад падлогай варыўні, істопкі, якая была ў складзе жылога звяна, у пары з каморай.

У той час як у паўночных і заходніх рэгіёнах для будоўлі скляпенняў выкарыстоўвалі камень, ва ўсходніх і паўднёвых паграбы ўмацоўвалі драўлянымі плахамі. Формы надбудоўвы ў асобна

стаячых паграбах, прыгрэбніках адпавядалі тым, што існавалі і ў іншых збудаваннях. У Падняпроўі пераважаюць двухсхільныя паграбы, у той час як у Панямонні сустракаюцца прыгрэбнікі з залобкамі, вальмай, трохсхільныя. У Панямонні каменнае сутарэнне пограба выводзілі вышэй узроўню зямлі і на ім ставілі прыгрэбнік. У паўночнаўсходніх раёнах Панямоння, а таксама ў Паазер'і сутарэнне выводзілі над зямлёй, засыпалі пяском, абкладвалі дзёрнам.

Там, дзе ўзровень грунтовых вод не дазваляе будаваць паграбы (Палессе, поўдзень Цэнтральнай Беларусі), распаўсюджана наземнае ацяпляемае сховішча гародніны — істопкі (стопкі), варыўні (імшанікі). Аднак у некаторых раёнах істопкі традыцыйна прысутнічаюць нароўні з паграбамі. Так, у Паазер'і жылое звяно часам уключае істопку, пад якой знаходзіцца яшчэ і зроблены з камення пограб.

У Цэнтральнай Беларусі і Падняпроўі істопка прысутнічала як элемент жылога звяна і ўяўляла сабой звычайны зруб-чатырохсцен, да якога далучалася таксама прыістопка-трысцен. На поўдні Цэнтральнай Беларусі і на Палессі сувязь «прыістопка — істопка» часта служыла звяном лінейнай (пагоннай) забудовы.

Сувязь «прыістопка — істопка» мае аналогію з пабудовай сялянскага двара зусім іншага прызначэння — лазняй. Мяжа распаўсюджання лазняў пралягае праз Беларусь, прыкладна з паўночнага захаду на паўднёвы ўсход, дзесьці ўздоўж русла ракі Бярэзіны і супадае з мяжой распаўсюджання лазняў ва Усходняй Еўропе ўвогуле. У Падняпроўі лазня — гэта невялікі чатырохсцен (мыльня) з трохсценным прылазнікам і двухсхільнай страхой. Лазні Паазер'я мелі пераважна чатырохсхільныя стрэхі і часта будаваліся каля штучных сажалак (копалка, копань, копанка).

Нарэшце, завяршае рад разглядаемых пабудоў памяшканне для зімовага захоўвання пчаліных вуляў ці калод — мурня, імшанік.

Як структурная частка суцэльнага комплексу (звенні) прысутнічаюць у традыцыйнай лінейнай ці замкнёнай сядзібнай забудове хлявы. У пагоннай забудове гэтыя звенні (стайня, кароўнік, аўчарня) злучаюцца пры дапамозе сеннікаў, паветак, дрывотняў. Існаванне хлявоў як неад'емнай часткі адзінага перыметра забудовы ў вяночных дварах Падняпроўя зафіксавана ў традыцыйнай тэрміналогіі: адрына, пуны. Канструкцыйна такія суцэльны хлеў утвараюць сцены, злучаныя звонку праз шулы, знутры ўжываецца слупова-бэлечная канструкцыя. Унутраная прастора падзяляецца загарадкамі, загонамі ці дадаткова ставяцца невялічкія зрубы для свіней, авечак, птушкі.

У Паазер'і хлеў — гэта комплекс размешчаных па перыметры

зрубаў з крытым ці адкрытым унутраным дваром (дзенніком).

З распаўсюджаннем напачатку бягучага стагоддзя двароў з нявязанымі пабудовамі набывае бытаванне новы тып хлява як асобнай гаспадарчай адзінкі. Змяняецца і сэнсавае значэнне тэрміна: замест часткі дваровага комплексу цяпер пад хлявом разумеюць самастойнае збудаванне.

Пабудовы прыгумення, гумнішча падзяляюцца на шэраг тыпаў: прасцейшыя для прасушкі і захоўвання збажыны, сена, бульбоўніку (азяроды, пераплоты), распаўсюджаныя ў Паазер'і, паўночным усходзе Панямоння, поўначы Цэнтральнай Беларусі, поўначы Падняпроўя і спарадычна на астатняй тэрыторыі, адкрытыя слупавыя збудаванні з рухомай страхой (абарогі), закрытыя, адна- і двух'ярусныя пабудовы для захоўвання сена і саломы (сцірты), якія маюць лакальны раён бытавання — Панямонне; слупавыя сеннікі і пуні з жэрдкавымі ці плеценымі сценамі з Паазер'я і поўначы Цэнтральнай Беларусі.

Там, дзе абмалот і захоўванне злакавых не былі звязаны з іх агнявой сушкай (Палессе), архітэктура гумнаў падпарадкоўвалася стварэнню змяшчальнай прасторы: сцены з 3-7 вянцаў, накрытыя высокай стромкай страхой на слупах-сохах. У цэнтры ўсталёўвалася такоўня, ток, вакол яго — засекі і застаронкі. Уехаць сюды можна было праз вароты, з разваротам усярэдзіне гумна.

На поўдні Цэнтральнай Беларусі гумны мелі скразны праезд, у выніку чаго з'явілася павелічэнне іх даўжыні і вышыні сцен. Гумны Падняпроўя, поўначы Цэнтральнай Беларусі і Паазер'я прамакутныя ў плане, са сценамі сярэдняй вышыні, двухсхільнай ці вальмавай страхой, скразным праездам. Памерамі і капітальнасцю вылучаліся гумны Паазер'я, з моцнымі сценамі з кругляка і іншы раз самцовай страхой. Іх значныя памеры абумовілі своеасаблівае саблівасць усёй канструкцыі, аснову якой складалі шматлікія слупы, падкосы і сувязі, што забяспечвалі ўстойлівасць збудавання.

Агнявая сушка ў гумнах Падняпроўя ажыццяўлялася пры дапамозе невялікіх зрубных ёўняў — пабудоў, што нагадвалі лазню з насцілам з жэрдак (каласнікі), на якіх прасушваліся снапы. На поўдні Падняпроўя былі вядомы ёўні, дзе печ-каменка ставілася ў спецыяльным прыямку. На поўначы Падняпроўя і ў Паазер'і для сушкі снапоў будаваліся асеці — вежападобныя зрубы з жэрдкавымі насціламі ў некалькі ярусаў. Цікава, што мяжа распаўсюджання гумнаў з агнявой сушкай супадае з мяжой распаўсюджання лазняў. Тут, відаць, не апошняю ролю адыгрывала і тая акалічнасць, што паміж лазняй, асеццю, ёўняй мелася пэўнае канструкцыйнае адзінства.

На паўночным усходзе Цэнтральнай Беларусі пад гумном разумеўся комплекс, які складаўся з адкрытага такавішча і зруб-

най пабудовы для захоўвання снапоў — пуні.

Гумны Беларусі ў сваёй архітэктуры працягвалі развіццё форм, уласцівых народнаму дойлідству розных рэгіёнаў. Так, пірамідальныя, чатырохсхільныя стрэхі, якія ўзыходзяць да старажытных паўзямлянак, мелі распаўсюджанне ў гумнах Палесся. У заходніх раёнах Паазер'я сустракаюцца гумны з трохсхільным дахам і вальмай (залобкам) над уваходам — форма, вядомая ў народным жытле, а таксама, прынамсі, у панямонскіх паграбах. Шырока вядомы тут былі і гумны з дзвюма вальмамі накшталт стрэх хат на дзве палавіны.

Малыя формы ў народным дойлідстве звычайна выступаюць як нешта апасрэдаванае паміж прыродным асяроддзем і будовай. Агароджы з прарастаючых тапаліных калкоў на Палессі, абсадка сядзібы вярбой (Цэнтральная Беларусь), разнастайныя плецення агароджы ўвасабляюць непарыўную сувязь жылга чалавека з прыродай. Прасцейшыя жэрдкавыя агароджы служылі ў некаторай меры і пэўным метрычным модулем (вядомае на Русі прасла).

У Беларусі існуе некалькі рэгіянальных варыянтаў старажытнай агароджы — частакола. У Падняпроўі гэта плот з круглых сасновых калоў, якія мацуюцца між сабой і да гарызантальных жэрдак лазовым паплётам, у Цэнтральнай Беларусі плот робяць з расколатых напалам завостраных калоў, злучаючы іх накшталт частакола. У Падняпроўі і Паазер'і вядомы і агароджы з густаўкладзеных сукаватых гарызантальных жэрдак альбо колатых плах і нават бярэвён — замёт, тын.

У Заходнім Палессі і Панямонні бытавалі агароджы з гарызантальна закінутых паміж стойкамі-каламі плах і гарбылёў. У Панямонні таксама шырока ўжываліся і агароджы з валуноў.

Па меры руху з поўдня на поўнач узмацняецца манументальнасць канструкцый агароджаў і брам. Калі на Палессі, поўдні Цэнтральнай Беларусі рабілі вароты з жэрдак і дошак ці іншы раз пералазы, то ў паўночных раёнах Цэнтральнай Беларусі, у Падняпроўі і Паазер'і ставілі брамы з глухімі, двухстворчатымі варотамі, вешніцай і двухсхільным навесам. У Падняпроўі і на Палессі нават да пачатку бягучага стагоддзя былі вядомы брамы, якімі зачыняўся ўезд у паселішча. Такая брама паварочвалася вакол укапанага пасярэдзіне дарогі слупа і называлася коваратам.

Акрамя прыродных крыніц водазабеспячэння ў вёсках Беларусі традыцыйна існавалі калодзежы, студні. Вядомы два асноўныя тыпы: калодзежы-калаўроты і калодзежы-жураўлі. Першыя будаваліся там, дзе гарызонты вады залягалі глыбока пад зямлёй, другія — у адваротным выпадку. Разнастайнасцю вылучалася канструкцыя калодзежнага праёма. Так, на Палессі, дзе вада

заягала неглыбока, выкарыстоўвалі тоўстыя ствалы з выдаленай сэрцавінай — калодзежы-кайдубы. У Цэнтральнай Беларусі праём мацавалі драўлянымі плашкамі, якія ўсталёўваліся як вертыкальна (у некалькі ярусаў), так і гарызантальна палямі па кутах. Шырока вядома і зрубная канструкцыя калодзежных праёмаў, а ў Панямонні калодзежы выкладвалі з каменя.

Неад'емным элементам вясковай забудовы і навакольнага ландшафту з'яўляліся вытворчыя збудаванні. Найбольш старажытныя з іх — вадзяныя млыны. Летапісы сведчаць, што ва ўсходніх славян яны былі вядомы з X-XI стагоддзяў. На шырокіх рэках, такіх, як Прыпяць, Дняпро, Нёман, ставіліся так званыя наплаўныя млыны. Іх узводзілі на спецыяльных плятах (на плаву). На зімовы час такі млын адводзілі ў ціхую затань ці старыцу. На рэках і ручаях з крутымі берагамі ставіліся млыны з запрудамі і падачай вады на кола зверху (верхні бой). На шырокіх рэках, каля нізкіх берагоў, наадварот, усталёўвалі млыны з ніжнім боем ці колам, размешчаным да вады не вертыкальна, а гарызантальна (турбіна). У такім выпадку вадзяны млын стаяў і ў баку, неабавязкова ля берага. Вада падводзілася да кола ці турбіны, якая прыводзіла ў рух не толькі жорны для мукі і круп, але і станкі сталярных майстэрняў, барабаны ваўначосак, фолюшаў, лесапільні, тартак. У комплексе з вадзяным млынам маглі быць паром, карчма, дом завозніка (тут спыняліся тыя, хто прыязджаў малоць муку). Ад энергіі вады працавалі і папяровыя млыны, дзе прыводзіліся ў рух цяжкія Пясты шматлікіх ступ і пераціралася сыравіна для вытворчасці паперы.

Ветраныя млыны, згодна са старажытнымі актамі, вядомы на Беларусі з XVI стагоддзя, але распаўсюдзіліся два асноўныя тыпы: казловыя і шатровыя. Першыя бытавалі пераважна ў заходніх рэгіёнах Беларусі і ўяўлялі вежавую пабудову, якая трымалася на вялікім вертыкальным слупе, замацаваным у магутнай крыжавіне, козлах (адсюль і назва) ці каменным цокалі. Слуп служыў воссю, вакол якой па напрамку ветру паварочваўся ўвесь млын. У паўночных і ўсходніх рэгіёнах будаваліся ветракі-шатроўкі. У іх па напрамку да ветру паварочвалася вежа, якая трымалася на корпусе, што нагадваў шматгранны ўсечаны конус. У Паазер'і, Заходнім Палессі, захадзе Цэнтральнай Беларусі і некаторых іншых мясцінах, дзе было шмат маладворных паселішчаў і хутароў, ладзіліся маленькія сядзібныя ветрачкі, ветрачкі на колах, ветравыя турбіны, якія прыводзілі ў рух хатнія жорны. Цікава, што тэхнічна больш дасканалыя і патрабуючы большага расходу металау ветракі-шатроўкі распаўсюдзіліся ў асноўным у басейне Дняпра і яго прытокаў. Прычынай гэтаму, магчыма, паслужылі эканамічныя адносіны рэгіёна з поўначчу і захадам

Еўропы ў сувязі з масавымі распрацоўкамі тутэйшых лясоў у XVII-XVIII стагоддзях (такія ветракі называюць таксама галандскімі).

Калісьці без каваля не магло абысціся ніводнае паселішча. Кузні будаваліся на сядзібах, калі гаспадар сам займаўся кавальствам, ці ў забудове вёскі, калі каваль займаўся толькі сваім рамяством на карысць усіх сялян. Вясковая кузня ўяўляла сабой невялічкую зрубную пабудову з горанам, скуранымі мяхамі, кавадлам, ночвамі для вады, паліцамі для інструменту, нескладанымі механізмамі для свідравання адтулін, заточкі і г. д. Побач знаходзілася моцная, вялікага дыяметра калодка, на якой нацягвалі металічныя абады на драўляныя колы.

Сярод іншых вытворчых пабудоў вылучаліся конныя мала-тарні, манежы — драўляны механізм з конным прывадам, для якога будавалі спецыяльную паветку з чатырохсхільным дахам ці адводзілі спецыяльнае месца ў гумне. Існавалі і перасоўныя манежы на колах.

Адзінства жылога асяроддзя і ландшафта праяўлялася прысутнасцю дрэў у сілуэце паселішчаў Беларусі. Першапачаткова гэтая з'ява, відаць, грунтавалася на светапоглядавых, духоўных падставах, якія адлюстроўвалі адносіны з прыродай жыхароў лясной паласы Еўропы. Дрэва каля жылга ўспрымалася як сімвал памяці аб продках, знак прыналежнасці да зямлі прашчураў, увасабленне жыцця, сямейнага дабрабыту. Дрэвы абаранялі сядзібу ад непагоды, стваралі ўтульнасць, прываблівалі птушак, з якімі звязваліся ўяўленні чалавека аб бытнасці, лёсе, душы.

Для Палесся характэрнай была прысутнасць на сядзібе дзікай яблыні, грушы, рабіны, каліны. Палешукі, калі секлі лес, ніколі не чапалі дзічку. Аўтар вядомага шматтомнага альманаха «Руская зямля», выдадзенага напачатку нашага стагоддзя, Я. І. Рудняёў, праязджаючы праз Палессе, спытаў у фурмана: «Што гэта за дрэва вунь там на палянцы самотна стаіць? Дуб, ці што?» «Не, паночку, — адказаў фурман. — То не дуб, то груша!»

У Падняпроўі, Цэнтральнай Беларусі, Панямонні побач з жыллом раслі ліпы, клёны, бярозы. У Паазер'і, асабліва ў ма-ладворных паселішчах і хутарах, часам побач з жыллом стаялі і яліны. Сілуэт старых дрэў уздоўж вуліцы здалёк абазначаў размяшчэнне паселішча ў ландшафце. Азеляненне сядзібы дапаўнялі садовыя дрэвы, ягадныя кусты. Там, дзе бытавалі прысады (Цэнтральная Беларусь, Панямонне), у іх высаджвалі бэз, радзей чаромху, любілі таксама садзіць кветкі. У апісанні крычаўскага графства, складзеным Андрэем Мейерам у XVIII стагоддзі, у вёсках Падняпроўя адзначаны шматлікія віды кветак, траў і раслін, многія з якіх зараз ужо не сустракаюцца.

За многія вёрсты бачны былі сілуэты вясковых могілак: на

адзінокіх пагорках, сярод узараных раўнін Падняпроўя, ля ўзлескаў, на пячаных грывах Палесся. Скрозь шаты дрэў праглядвалі абрысы сціплай капліцы ці могілкавай царквы. Дрэвы сімвалізавалі і стваралі асяроддзе памяці. У Падняпроўі могілкі, кладаўе абносілі неглыбокім раўком — яму надавалася пэўнае рытуальнае значэнне: мяжа лічылася перашкодай для нячыстай сілы. Такое ж значэнне мела і агароджа з камення у Паазер'і і Панямонні.

Разам з драўлянымі, каменнымі і чыгуннымі помнікамі хрысціянскай сімволікі над магіламі ўзводзілі зрубныя «церамкі» (Падняпроўе, Цэнтральная Беларусь, Палессе), драўляныя пірамідкі ці калі тоўстыя чурбаны (Палессе). Больш шырока вядомы абчэсанья з аднаго боку валуны. Акрамя звычайнага крыжа на іх высякалася часам «дрэва жыцця» ў выглядзе елачкі (Паазер'е). У Панямонні, асабліва на месчачковых могілках, мелі распаўсюджанне невысокія кавальскія ажурныя крыжы і агароджы.

У прасторы сядзібы і паселішча прысутнічалі і іншыя рытуальна-сімвалічныя элементы, вытокі якіх хаваюцца ў глыбінях язычніцкай культуры: слупавыя капліцы, крыжы. Іх ставілі ў памяць аб продках, аб векапомных падзеях, з нагоды стыхійнага бедства, эпідэміі, голаду, на месцах здарэння цудаў, ля скрыжаванняў, на месцы будучага ўзвядзення цэркваў, ля жыватворных крыніц. Слупавая каплічка завяршалася шатровым навесам, пад якім знаходзілася невялічкае распяцце. Каплічка аздаблялася разьбянымі карункамі, распяцці іншы раз размяшчаліся на ўсе чатыры бакі, размалёўваліся. Крыжы ўпрыгожваліся ручнікамі, паясамі, кветкамі.

Такім чынам, у праявах памяці і журботы нароўні з рытуальна-сімвалічнымі элементамі заўсёды існавалі і элементы эстэтычныя, надаючы этнічную своеасаблівасць асяроддзю могілак.

Ландшафтна-дэндралагічныя асаблівасці арганізацыі жылога асяроддзя сведчаць аб высокай экалагічнай чысціні традыцый народнага дойлідства, глыбокай духоўнай змястоўнасці паўсядзённага побыту і сумленных адносінах да прыроды, аб высокім узроўні эстэтычных патрэб, гарманічнасці чалавека-працаўніка, які жыве з прыродай ў міры, успрымаючы дзеля свайго ўдасканалення яе рацыянальныя і эмацыянальныя бакі.

Напачатку 30-ых гадоў XX стагоддзя ў народным дойлідстве Беларусі наметліся істотныя змены. Стварэнне камун, а пазней калектывізацыя закранулі сувязі паміж паселішчамі і асяроддзем. Адбываюцца зрухі ў сістэме гаспадарчага асваення тэрыторый, лакальных сістэм рассялення. Ва ўсім комплексе сельскага рассялення з'яўляецца шэраг новых тыпаў.

Рассяленне, якое грунтуецца не на прыродна-этнаграфічных

асаблівасцях, а на прынцыпах гаспадарчага планавання.

Паселішча, створанае звозам маладворных вёсак і хутароў. Населеная тэрыторыя такіх паселішчаў вызначалася зыходзячы з мінімальных памераў прыватнай гаспадаркі і з'яўленнем нехарактэрных дагэтуль функцыянальных зон: адміністрацыйнай (праўленне калгаса, саўгаса), культурна-асветніцкай (клуб, бібліятэка, школа), гандлёва-бытавой (магазін, камбінат бытавога абслугоўвання), вытворчай (гаспадарчы двор, майстэрні, гаражы).

Сядзіба, складзеная з жылга і мінімуму гаспадарчых пабудоў. З-за выключэння адсюль некаторых збудаванняў (свірнаў, стайняў, часткі хлявоў) разбураюцца традыцыйныя архітэктурна-планіровачныя тыпы. Зусім знікае прыгуменне.

Жылго са змененымі паслядоўнасцю і функцыямі памяшканняў, якія складалі некалі жылое звяно (камунікатыўная роля сенаў, сувязі з каморай, істопкай, клеццю).

У выніку выпрацоўваецца тып вытворча-населенай адзінкі, пазбаўленай арганічнай сувязі з асяроддзем, традыцыйных нацыянальных, эстэтычных і этычных рыс, экалагічнай чысціні.

Пачынаюць фарміравацца стэрэатыпы вышэйпералічаных функцыянальных зон: праўленне калгаса, сельскі Савет, школа, Дом культуры, гандлёвы цэнтр, калгасны двор.

Да сярэдзіны XX стагоддзя забудова вясковай населенай тэрыторыі фарміравалася пераважна самімі вяскоўцамі. У другой палове XX стагоддзя на тэрыторыі Беларусі ўтвараецца канцэпцыя рассялення, пабудаваная на прынцыпах адміністрацыйнага і гаспадарчага супадпарадкавання і агульнатэрытарыяльнага і рэгіянальнага цэнтрызму. Цэнтры рэспублікі і абласцей становяцца галоўнымі вузламі паітычных, сацыяльна-эканамічных і культурных зносін. Растуць зоны прыгарадных гаспадарак, буйных гарадоў. Максімальна распрацоўваюцца ландшафтныя і прыродныя рэсурсы, асушваюцца балоты, здабываюцца карысныя выкапні, змяняецца прыродная гідралагічная сетка. У сельскай мясцовасці растуць прамысловыя і энергетычныя зоны, будуюцца шматлікія рабочыя пасёлкі. Усё гэта ўплывае на экалагічнае асяроддзе і рассяленне, якое склалася гістарычна, і аказвае на іх дэстабілізуючае ўздзеянне.

Новым імпульсам пазначанага працэсу стала праграма будаўніцтва аграпрамысловых комплексаў, распачатая з сярэдзіны 70-ых гадоў. Вясковыя паселішчы рэканструіруюцца ў бок іх узбуйнення, у сувязі з чым узнікае дактрына бесперспектыўных вёсак і, наадварот, буйных цэнтраў сядзіб і гаспадарак. Распрацоўваюцца шматлікія тыповыя праекты адміністрацыйных цэнтраў, дамоў гандлю і абслугоўвання, устаноў адукацыі і культуры, вытворчых зон з прадпрыемствамі па мясцовай перапрацоўцы

сыравіны. Выкарыстанне элементаў традыцый народнага дойлідства ў гэты час насіла эклектычны характар і зводзілася да механічнага паўтарэння ўзораў дэкору. Традыцыйнае аблічча сельскага асяроддзя страчваецца, знікаюць рэгіянальныя асаблівасці. Рафінаваная, тыповая забудова разбурае традыцыйныя этнічныя каштоўнасці, звязаныя з беражлівымі адносінамі да зямлі, і стымулюе міграцыю сельскага насельніцтва ў гарады.

Для тыповай забудовы вясковых пасёлкаў за апошнія дзесяцігоддзі распрацаваны наступныя тыпы сельскага жылга: аднакватэрны дом у адным ці двух узроўнях катэджнага тыпу (на першым паверсе прыхожая, кухня, гасцёўня, на другім — спальныя пакоі), двухкватэрны жылы дом у адным ці двух узроўнях; чатырохкватэрны двухпавярховы дом; шматкватэрны чатырох-, пяціпавярховы дом.

Ва ўсіх тыпах памеры двара былі мінімальныя, з гаспадарчых пабудов меліся невялікая частка ў агульным хляве (звычайна адным на дзве кватэры), пограб, гараж.

У 30-ыя гады стала відавочна, што канцэпцыя аб перспектыві паселішчах і нястрымнае ўзбуйненне пасёлкаў пры мінімальным памерах прыватнай гаспадаркі не апраўдала надзей. Адбіліся і ігнараванне прыродна-ландшафтных асаблівасцей, гістарычных сувязей і традыцый, нацыянальных рыс народнага дойлідства. Чарнобыльская бяда выклікала непапраўныя змяненні ў гаспадарчым, сацыяльным, дэмаграфічным развіцці цэлых рэгіёнаў і ўсёй тэрыторыі рэспублікі. Наспела патрэба выпрацаваць навуковую канцэпцыю адраджэння натуральнага экалагічнага балансу, гістарычнай сістэмы рассялення, традыцыйнага аблічча сельскага асяроддзя. Урадам рэспублікі прыняты пастановы: «Аб прыарытэтным сацыяльна-культурным і эканамічным развіцці сяла і аграпрамысловага комплексу», «Асноўныя напрамкі адраджэння і развіцця беларускай нацыянальнай культуры», праграма «Спадчына» і інш.

Распрацоўваюцца навуковыя праграмы адраджэння нацыянальных, рэгіянальных і лакальных асаблівасцей народнай традыцыйнай культуры, традыцый сацыяльна-тэрытарыяльнай супольнасці сяла. Тэрытарыяльна-прасторавай асновай адраджэння павінны стаць гістарычнае сельскае рассяленне і яго тыпы. Структурнай адзінкай — паселішчы-цэнтры, носьбіты традыцыйных элементаў этнакультурнага комплексу. У гэтай сувязі робяцца актуальнымі і традыцыйныя формы самакіравання, самаарганізацыі, самадзейнасці, якія забяспечаць гарманічнае развіццё эвалюцыяніруючай сістэмы «Чалавек — асяроддзе».

**НА
РОСТАНЯХ
СТАГОДДЗЯЎ**
(ЗАМЕСТ ПАСЛЯСЛОЎЯ)

Што мы разумеем, калі сцвярджаем, што жывем пад стрэхамі прашчураў? Аб якім часе гаворым — аб незваротна адышоўшым мінулым ці аб той спадчыне, што яшчэ існуе ў помніках? Бадай, найбольш звычайнае разуменне паняцця «стрэхі прашчураў» — як хаты дзядоў, продкаў. Але нам хацелася пераканаць чытача, што яно больш шырокае, што стрэхі прашчураў — гэта і родныя нябёсы, палі і лясы, рэкі і азёры пад імі — асяроддзе абітання народаў, якія пеставалі родную зямельку і перадалі яе нам з наказам зберагчы і таксама перадаць нашчадкам — прыгажэйшай, урадлівейшай, багацейшай. Пад стрэхамі прашчураў спрадвеку ішоў гістарычны працэс фарміравання асяроддзя абітання беларусаў. Ён працягваецца і ў наш час, бо заўжды існуе трывалая сувязь паміж мінулым і будучыняй. Мянняюцца людзі, грамадства, мяняецца і акаляючае іх асяроддзе — не заўсёды ў лепшы бок.

Сёння з амаль адзінаццацімільённага насельніцтва Беларусі звыш сямі з паловаю мільёнаў жыве ў гарадах і гарадскіх мікрараёнах. Мо гэта ўжо не стрэхі прашчураў, а нешта іншае? Не, побыт і культура народаў непарыўна злучаны з культураю вёскі, фальварка, мястэчка, сяла. І мы гэта бачылі, калі гутарка ішла пра гарадзішчы, замкі, урочышчы, слабоды, прадмесці гарадоў. Бурныя сацыяльныя і грамадска-гістарычныя перамены накладвалі на аблічча гарадоў, мабыць, больш прыкметны адбітак, чым на аблічча вёсак. Асяроддзе горада, непасрэдна звязанае з вытворчымі сіламі, з рычагамі ўлады, дзе больш высокая шчыльнасць насельніцтва, лягчэй страчвала склаўшуюся вякамі раўнавагу. І страты гэтыя былі больш маштабнымі і ўражлівымі.

Варта ўспомніць тэя змены, што перажылі гарады Беларусі пасля 1917 года. Разам з ліквідацыяй структур і ўстаноў улады і грамадскага самакіравання закрываюцца цэрквы і касцёлы, гандлёвыя рады і крамы, прыватныя майстэрні і г. д. Канфіскуюцца рэзідэнцыі і асабнякі, даходныя дамы, транспартныя сродкі і прадпрыемствы. Гістарычныя цэнтры, структура гарадоў, што фарміраваліся стагоддзямі, робяцца часам непатрэбнымі. Ствараюцца новыя плошчы з будынкамі ўстаноў новай улады, з'яўляюцца невядомыя дагэтуль аб'екты грамадскага побыту: Палацы культуры, рабочыя клубы, Дамы моладзі і г. д. Гандлёвыя рады ўступаюць месца ўніверсальным магазінам.

Новая ідэалогія, як вядома, адмоўна ставілася да прыватнай

уласнасці. Індывідуальныя жылыя дамы рамеснікаў-гандляроў спачатку перадаваліся рабочым, а потым пачалі прыходзіць ў заняпад. Іх змяніў зусім іншы тып гарадскога жылга — шматкватэрны камунальны дом. А ўжо ў 30-ыя гады у такіх гарадах, як Мінск, Гомель, Віцебск, Магілёў, пачынаецца будаўніцтва шматкватэрных шматпавярховых жылых дамоў і ўзнікаюць невядомыя дагэтуль структурныя ўтварэнні — жылыя мікрараёны.

Тэхнічны і навуковы прагрэс у сусветным маштабе, развіццё транспарту абумовілі з'яўленне ў структуры гарадоў Беларусі зон вытворчасці і навуковых устаноў, гарадскога электрычнага і аўта транспарту і г. д. У адрозненні ад еўрапейскай урбанізацыі, дзе новаўтварэнні, новы горад узнікалі пры максімальна беражлівых адносінах да гістарычнай забудовы, савецкія горадабудаўнікі ладзілі падмуркі новабудоўляў на руінах помнікаў мінулых стагоддзяў: разбураліся цэрквы і кляштары, дамы купцоў, зносіліся цэлыя кварталы гістарычных прадмесцяў. Літаральна на зачах абліччы гарадоў страчвалі свой індывідуальны, гістарычны твар. Вартыя павагі сівыя муры саступалі месца новенькім шэрым гмахам, што радамі выстройваліся ўздоўж шырокіх праспектаў. Мянняўся маштаб успрымання. Калі на суразмернай з чалавекам вуліцы ці плошчы вока гледача шукала дэталі, малюнак архітэктурнага дэкору, то, праносячыся па шырокіх праспектах, заўважыць можна толькі сілуэты вялікіх мас.

Пасля Вялікай Айчыннай вайны нейкі час працягвалася ліквідацыя разбурэнняў. За першае пасляваеннае дзесяцігоддзе гарады Беларусі цалкам аднавіліся ў адпаведнасці з горадабудаўнічай эстэтыкай свайго часу.

У 60-70-ыя гады распрацоўваюцца генеральныя планы забудовы гарадоў Беларусі на перыяд да 2000 года. Упершыню ў гісторыі нацыянальнага горадабудаўніцтва структура арганізацыі гарадскога асяроддзя будзеца шляхам спалучэння функцыянальных зон: грамадска-культурнай (тэатры, музеі, цэрквы і г. д.), гандлю (універсальныя гандлёвыя цэнтры, рынкі), адукацыі і навукі (акадэмічныя гарадкі), адпачынку і спорту (Палацы спорту, басейны і г. д.), транспарту (вакзалы, аэрапорты), вытворчыя (зона фабрык і заводаў). Жылыя зоны (мікрараёны) плануюцца як асобныя аўтаномныя комплексы з поўным забеспячэннем сферы паслуг. У маштабах горада сфера сацыяльна-культурнага забеспячэння і паслуг размяркоўваецца ў залежнасці ад перыядычнасці карыстання: аб'екты эпизадычнага карыстання — у цэнтрах гарадоў, перыядычнага — у цэнтрах і мікрараёнах, штодзённага — у мікрараёнах.

Узводзяцца шматпавярховыя шматсекцыйныя дамы тыпавых серый. Толькі асобныя (кропкавыя) будынкі робяцца па

індывідуальных праектах (па тэхналогіі рухомай апалубкі). У архітэктуры грамадскіх і вытворчых збудаванняў пераважаюць зборныя (каркасна-панэльныя) канструкцыі. К канцу 70-ых гадоў яны распаўсюджваюцца на ўсе сферы, адыгрываючы ў будаўніцтве вядучую ролю.

Архітэктурна-горадабудаўнічы вобраз мікрараёна ствараецца кантрастным супрацьпастаўленнем 16-24-павярховых вышынных дамоў масівам 5-9-павярховых. Гандлёвы цэнтр, комплекс бытавых паслуг, кінатэатр, школа, дзіцячыя сады, паліклініка дапаўняюць аднастайны малюнак стандартных жылых аб'ектаў. Азеляненне, водныя басейны ствараюць маляўнічы ландшафт. Але ўсё гэта — добраўпарадкаваная, арганізаваная, а таму пазбаўленая натуральнасці прырода.

У апошнія дзесяцігоддзі набылі распаўсюджанне каляровыя панэлі, з дапамогай якіх ствараюцца комплексы розных адценняў. Яны былі спецыяльна распрацаваны для ўзмацнення эмацыянальнага боку архітэктуры ва ўмовах умеранага клімату з адносна вялікай колькасцю пахмурных дзён.

У той час як у музыцы, жывапісу і іншых відах мастацтва адчуваецца карыстанне народнымі крыніцамі, народнымі традыцыямі, у архітэктуры пануючае становішча занялі касмапалітычныя погляды. Архітэктары і дызайнеры шукалі вырашэнне праблем асяроддзя беларускіх гарадоў у творчасці А. Німейера, К. Танге, Ф. Райта, Э. Саарынена. Скончылася гэты тым, што к сярэдзіне 80-ых гадоў у Мінску аказаліся знесенымі цэлыя кварталы старых прадмесцяў: Нямігі, Камароўкі, Пярэспаў, Старажоўкі, Татарскай Слабоды, Ляхаўкі. Нічога не засталося ад Карабанаўкі, Пелегееўкі, Лупалава ў Магілёве. Аблічча гарадоў канчаткова страціла нацыянальныя прыкметы. З другога боку, недасканаласць і адсталасць тэхналогіі не дазвалялі стварыць і па-сапраўднаму сучасныя творы. Забудова вызначалася надакучлівай шэрасцю, масіўнасцю, адсутнічалі эмацыянальны настрой, узнёскасць. Памылкі ў розліках дынамікі росту прывялі да таго, што прамысловыя зоны (трактарны, маторны, велазавад у Мінску і г. д.) апынуліся ў асяроддзі населеных тэрыторый. Зніклі дробныя рэчкі і ручаі, якія працякалі праз гарады, многія вадаёмы забруджаны шкоднымі сцёкамі.

К канцу 80-ых — пачатку 90-ых гадоў стала відавочна, што неабгрунтаваная і празмерная тыпізацыя і уніфікацыя, адсталасць будаўнічых тэхналогій і маруднае ўкараненне новых матэрыялаў канчаткова прывялі горадабудаўніцтва Беларусі ў заняпад. Працэс разбурэння помнікаў архітэктуры абганяў рэстаўрацыю. І вось нарэшце на дзяржаўным узроўні пачалі прымацца рашэнні, скіраваныя на захаванне архітэктурна-гістарычнай спадчыны:

распрацоўваецца праграма рэгенерацыі гістарычнай забудовы гарадоў, праектаў рэстаўрацыі гістарычных цэнтраў, укараняюцца палажэнні пра ахоўныя зоны помнікаў гісторыі і культуры. Стрэхі прашчураў у Траецкім і Ракаўскім прадмесцях у Мінску, старых кварталаў Гародні аправаюцца ў дахоўку.

Мабыць, прыгажосць, сілуэтнасць, разнастайнасць стрэх і дахаў у кварталах гістарычнай забудовы абудзіла ў душах дойлідаў разуменне, што сучасным гмахам і ансамблям будынкаў могуць надаць выразнасць і індывідуальную прыгажосць выпрабавання стагоддзямі прыёмы. З'яўляюцца высотныя будынкi з элементамі і пластыкай, што інтэрпрэтыруюць формы вядомых помнікаў беларускай архітэктуры (абарончых, культавых, палацаў). Надакучлівыя пустыя плоскасці сцен серыйных жылых будынкаў упрыгожваюцца рэльефным малюнкам на гістарычныя тэмы (мікрараён па вуліцы Солтыса ў Мінску).

Рост катэджнай забудовы прыгарада даў штуршок новаму этапу пераасэнсоўвання гістарычных архітэктурных форм, якое можна кваліфікаваць як пост-мадэрн. Пакуль што тут няма пэўных мастацкіх здабыткаў. Пераважае эклектычнасць, а часам і адсутнасць густу.

У буйнейшых архітэктурных школах Захаду будучым дойлідам выкладаюць пяць асноўных пастулатаў, на якіх грунтуецца сучасная архітэктура ва ўсім свеце. Гэта — духоўнасць, клімат, ландшафт, эканоміка і тэхналогія. На першым месцы стаіць духоўнасць як увасабленне светапогляду, сумлення, самасвядомасці, этыкі і эстэтыкі канкрэтнага народу. На другім — фактары, што характарызуюць асяроддзе, у якім пражывае народ.

І толькі пасля таго як у праекце дойліда вырашана задача духоўных і экалагічных патрэб грамадства, абіраюцца тэхналагічныя прыёмы.

Зварот да нацыянальных каранёў як у прафесійнай архітэктуры, так і ў густах аматараў выклікае аптымізм. Хочацца спадзявацца, што ўтульнае, суразмернае з чалавекам, экалагічна чыстае асяроддзе — асяроддзе, што не зняважыць прашчураў, будзе нарэшце створана пад нашымі стрэхамі.

© OCR: Камунікат.org, 2016

© Інтэрнэт-версія: Камунікат.org, 2016

© PDF: Камунікат.org, 2016

Слоўнік архітэктурна-этнаграфічных тэрмінаў

Абарог (стажары) — збудаванне ў выглядзе стрэшкі, паднятай на чатырох слупах, якое служыць для складання сена, саломы і пад.

Адліў (застрэшак) — край страхі (хаты, хлява і пад), які навісае над сцяной.

Адрына (пуня) — гуменная пабудова для захоўвання кармоў, сельскагаспадарчага інвентару.

Азярод — слупава-жэрдкавая канструкцыя для прасушвання кармавых.

Аканіца (акенніца, стайня) — дашчаныя або жалезныя створкі, якімі закрываюцца знадворку вокны.

Аколіца (засценак) — маладворнае паселішча за мяжою абшчыннага вясковага поля, вызначанага валочнай памерай.

Аруд (засек) — адгароджанае месца ў клеці, куды ссыпаюць збожжа, муку і пад.

Асець (восець, асетка, рыга) — збудаванне ў гумне з печкан-каменкан для прасушвання снапоў.

Ачэп — верхняе бярвяно ў падоўжнай сцяне пабудовы, на якое ставяцца кроквы.

Біла — у інтэр'еры хаты гарызантальны шэст паміж пячым слупом і сцяной насупраць печы.

Брама — вароты і весніца пад стрэшкай на слупах (вушаках).

Бэлька — брус, які падтрымлівае насціл столі.

Бягун — драўляная стойка, якая служыць воссю дзвярэй, варот.

Вазоўня — гаспадарчая пабудова, дзе захоўваліся традыцыйныя транспартныя сродкі (вазы, санкі і г. д.), а таксама колатыя дровы, некаторыя сельскагаспадарчыя прылады.

Валакавое акно — невялікая адтуліна, зробленая ў двух сумежных вянках сцяны, якую закрывалі засаўкай.

Варыўня (істопка) — гаспадарчая пабудова зрубнай канструкцыі для захоўвання бульбы, гародніны, садавіны, малака і іншых харчовых прыпасаў. У вялікія маразы абагравалася печкай-каменкай ці жарам.

Вёска — асноўны тып сельскага земляробчага паселішча на Беларусі.

Воля (Вулька) — тып сельскага паселішча, жыхары якога пазбаўлены (часова ці пастаянна) ад падаткаў.

Вугал у чашку — чашка — тып супражэння бяровён праз паўкрутлаю выемку (чашку).

Вяндлярня (капцільня) — вежападобнае лёгкае збудаванне

для вэнджання мясных прадуктаў і рыбы.

Вянец — адзін гарызантальны замкнуты рад бярвён зруба, злучаных па вуглах урубкамі.

Вянецны (замкнуты, круглы) двор — тып сельскага двара, у якім жылыя і гаспадарчыя пабудовы ўтвараюць замкнёную па перыметры забудову.

Вятрак-казлоўка — ветраны млын на апоры-восі, замацаванай у крыжавіне з падкосамі (казловая апора).

Ганак — крытая прыбудова з прыступкамі, апорнымі слупкамі перад уваходнымі дзвярамі.

Гарышча — прастора паміж верхам столі і схіламі страхі ў традыцыйнай сялянскай хаце.

Гаць (грэбля) — насціл з жэрдак і плах на пясчанай падушцы для уладкавання дарогі ў балоцістых мясцінах.

Гладкі (чысты, нямецкі, прускі) вугал — тып вуглавога злучэння бярвён без знешніх выпускаў (астатку).

Гонта — дахавы матэрыял у форме невялікіх дошчачак (0,7 x 0,1 м), вострасаструганых з аднаго боку і з пазам — з другога.

Грабёнка (стрыхалка, лапатка) — дошка з рабрыстай насечкай на рабочай паверхні для падбіўкі саламянай (чаротавай) страхі.

Грубка — невялікая печ для абагрэва жылля.

Грэбля (гаць) — гл. Гаць.

Гумно (клуня, ток, рыга) — гаспадарчая пабудова для працяглага захоўвання і апрацоўкі неабмалочанай збажыны, саломы, сена.

Гута — від традыцыйнага промыслу па вырабу шкла.

Дах — частка канструкцыі будынка, пакрыццё дранкай, цёсам, дахоўкай.

Двор — комплекс жылых і гаспадарчых пабудоў.

Дзядок — вертыкальны апорны элемент каркаснай канструкцыі страхі.

Дзяннік — частка сялянскага двара, на якой свойская жывёла магла знаходзіцца днём.

Дзярэўня — тып сельскага земляробчага паселішча ў лясной паласе.

Драніца (дранка, шчапа) — тонкія дошчачкі для крыцця даху або для абівання сцен пад тынкоўку.

Дрывотня — хлёў або павець для захоўвання дроў.

Дыля — палова ці чвэрць расколатага або распілаванага ўздоўж бярвяна, матэрыял для ўзвядзення зрубаў на Палессі.

Дым — у XIV-XVI стагоддзях аднадворнае паселішча, двор, падатковая адзінка.

Дышаль (дышла) — бярвяно, рычаг павароту ветранага

млына па напрамку да ветру.

Ёўня — абаграваемая печкай-каменкай пабудова ў гумне для прасушкі снапоў.

Жарноўня — памяшканне для трымання жорнаў.

Жорны — круглыя камяні з насечкай на рабочай паверхні для перамолу зерневых на муку, крупы.

Журавель — прыстасаванне пры калодзежы для даставання вады, якое складаецца са стойкі, рычага-вагі і вочапа.

Загародка — на гаспадарчым двары ці ў хлеве прастора, агароджаная жэрдкамі, плятнём, плашкамі, для ўтрымання свойскай жывёлы.

Загнет (прыпечак) — гарызантальная пляцоўка перад топкай печкі.

Закот — сцяпеністае перакрыцце з бярэвён: вылучаюць суцэльны і разрэджаны закот.

Закоцвіна (свалака, слеп) — элемент заката, бярвяно, урубленае ў шчыты пабудовы, зробленыя з плах (самцы); бярвяно ці брус, пакладзены на бэлькі з унутранага або знешняга боку падоўжных сцен зруба для апоры і замацавання ніжняй часткі крокваў страхі.

Закрыліна — дошка, якая закрывае тарцы двухсхільнай страхі, радзей страхі з прычолкам.

Закрыты (круглы, вянецны, замкнуты) двор — гл. Вянецны двор.

Залобак — частка схілу даху над франтонам (шчытом).

Замёт — агароджа з бярэвён, закінутых у пазы слупоў.

Засек — гл. Аруд.

Застаронак — загародка ў гумне для захавання снапоў, саломы, мякіны.

Застрэшак — гл. Адліў.

Засценак — гл. Аколіца.

Зруб (іструб, струб) — аб'ёмная канструкцыя, складзеная з вянцоў бярэвён.

Імшанік — уцеplенае памяшканне для зімоўкі пчол.

Істопка — гл. Варыўня.

Кайдуб — на Палессі калодзежны дубовы праём з выдаленай сэрцавінай.

Каласнікі (цапкі) — сетка з жэрдак у клеці (ёўні), на якую навешваюцца снапы пры сушцы.

Каменка — печ у лазні, варыўні ці клеці з камянёў без коміну.

Камінок — ніша на рагу печы, звязаная з комінам; служыла для спальвання лучыны, хуткага прыгатавання страў.

Камора — халоднае памяшканне пры хаце для захоўвання запасаў ежы, адзення і іншых хатніх рэчаў.

Канёк — фігурнае перакрыжаванне ветраніц, закрылін.

Карчма — комплекс збудаванняў, дзе спыняліся, харчаваліся, начавалі падарожнікі.

Кафля — керамічны выраб для абліцоўкі і дэкаратыўнага аздаблення печай, камінаў і інш. у выглядзе пліткі, вугла, часткі карніза.

Клуня — гл. Гумно.

Ключ — жэрдка, утвараючая схіл даху, зачэпленая за галоўны прагон пры дапамозе драўлянага калка (нагеля).

Коварат — архаічны тып варот на ўездзе ці выяздзе з паселішча.

Козлы — крыжлавіна з брусаў на бэльцы ці папярочнай сцяне, якая падтрымлівае каньковы брус (прагон) даху.

Комін — дымаход над вусцем печы.

Копань — штучная сажалка каля лазні.

Кроквы — нахіленыя бруссы, утвараючыя каркас даху.

Кузня (стэльмашня) — памяшканне з печкай-горанам, скуранымі мяхамі для раздування агню, кавадлам і г. д. для апрацоўкі металу коўкай.

Курная хата (курніца) — хата, якая ацяпляецца, абагравецца печкай без коміна.

Курэнь — архаічны тып двара на Палессі: хата размяшчалася у цэнтры, вакол яе, кругам стаялі гаспадарчыя пабудовы.

Лавы (кладкі, масты) — насціл з дошак на слупах для пешага руху па вуліцы падчас веснавога і асенняга разводдзя на Палессі.

Лага (падмостнікі) — брус, бярвяно, якое служыць апорай для дошак падлогі. Наогул часовая падкладка пад што-небудзь у форме нятоўстага бярвяна, жэрдкі.

Лазня (баня) — зрубнае збудаванне з печкай-каменкай. Складаецца з тамбура (прылазніка) і памяшкання для мыцця (мыльні).

Лапа — тып вуглавога замка, супражэнне бярвён, абчасаных на два канты.

Лапатка (грабёнка, стрыхалка) — гл. Грабенка

Лата (латвіна) — дошка, жэрдка і пад., якія кладуцца ўпоперак крокваў.

Лежні — дубовыя бярвёны, выконваючыя ролю падмурка (падруба).

Лісіцы — стойкі-бруссы, з дапамогай якіх сцягваюцца, выраўніваюцца бярвёны сцен, каб пазбегнуць іх дэфармацыі

Ліштва — накладная гладкая ці фігурная планка вакол аконнага і дзвярнага праёма.

Лучнік (светач, дзед) — прыстасаванне для асвятлення хаты з дапамогай лучыны ці смалістых корчыкаў.

Лядоўня — пограб з лёдам або снегам для захоўвання прадуктаў.

Ляжак — печка тыпу грубка з выступам-ляжанкай.

Лямус — старадаўні тып гаспадарчай пабудовы для захоўвання харчовых прадуктаў, збожжа, адзення, каштоўнай маёмасці, прылад працы, а таксама для жылля ўлетку.

Манеж — памяшканне або месца для коннага прывода малатарні, ваўначоскі і пад.

Махі — плоскасці (крылы) ветранага млына, пераўтвараючыя сілу ветру ў круцячае намаганне вала, ад якога прыводзяцца ў рух жорны.

Мост — падлога з дошак, насціл на лагах-падмостніках.

Мурлата — бярвяно (брус) на знешнім выпуску бэлек, якое служыць апорай для крокваў, маўэрлат.

Мурня — прамавугольная ў плане пабудова з плеценымі і абмазанымі глінай сценамі для зімоўкі пчол.

Мястэчка — рамесніцка-гандлёвы тып паселішча з гандлёвай плошчак, гандлёвымі радамі, крамамі рамеснікаў-гандляроў.

Паветка (павець) — гаспадарчая пабудова на сялянскім двары для захоўвання сельскагаспадарчых прылад (калёс, саней і іншага начыння), а таксама дроў.

Пагонны двор (пагон, радковая забудова, сцяг) — тып двара, ў якім жылыя і гаспадарчыя пабудовы ставіліся паслядоўна, у адну лінію.

Пагост — цэнтр сельскай абшчыны з царквой і могілкамі; буйное паселішча.

Паграбня — надбудова над пограбам.

Падваліна (падруба) — ніжні вянец зруба; брус, на які насцілаецца падлога, памост.

Падклець — 1) ніжні, часам заглыблены ярус клеці (свірна, амбара), які адыгрываў ролю пограба; 2) дубовы зруб, адыгрываючы ролю падмурка: хата на падклеці.

Падмостнікі — гл. Лага.

Падмосце — прастора пад падлогай, якая выконвала ролю пограба.

Падпечак (падпечча) — прастора пад печкай, дзе ўтрымлівалі ўзімку курэй.

Падруба — гл. Падваліна.

Падсені — адкрытая галерэя ў драўляных збудаваннях.

Падшывы — у ветраным млыне брус — крыжлавіны нясучай апоры — козлаў.

Палаці — насціл з дошак, замацаваны да бэлькі і абапёрты на чарэнь печкі, месца адпачынку.

Паля — забіты ў зямлю брус, які служыць апорай пабудовам,

збудаванням, моцная калода (найчасцей дубовая ці смалістая), якую ўкопвалі ў зямлю пад вугал будынка; тое што і штандара.

Паплет — папярэдне замочаныя дубцы з лазы ці бярозы, якімі латы прывязваліся да крокваў.

Паркан — гл. Замёт.

Пастай — верхні і ніжні камяні жорнаў, ветрака ці млына вадзянога.

Пераплот — гл. Азярод.

Плот (прасла) — агароджа з гарызантальных жэрдак.

Пляцень — агароджа з пераплеценых тонкіх галін.

Под — гарызантальная пляцоўка ў печы, перакрытая сутарэннем (паднябеннем), на якую кладзецца паліва.

Покуць — чырвоны кут, частка інтэр'еру хаты. Размешчаны, як правіла, па дыяганалі ад печкі. Тут развешваліся абразы, сыходзіліся лавы, стаяў стол.

Пол, палок — насціл на калодках ці козлах для адпачынку.

Прасла — гл. Плот.

Прызба — невысокі, звычайна земляны насып уздоўж сцяны хаты, зроблены для ўцяплення памяшкання.

Прыклеце — ганак клеці, свірна ў выглядзе слупавой галерэі.

Прыпечак — гл. Загнет.

Прысады — зялёныя насаджэнні вакол сядзіб, шляхоў, вуліц.

Прычолак — схіл чатырохсхільнай страхі над папярочнай сцяной.

Пуня — гл. Адрына.

Пяціценка — вялікая хата, падзеленая на дзве часткі капітальнай сцяной.

Рагавікі — моцныя падкосы паміж брусамі крыжлавіны і нясучым слупом-воссю казловай канструкцыі ветранога млына.

Рум — палеская назва пагоннага двара, у якім жылыя і гаспадарчыя пабудовы стаяць у адну лінію.

Рыга (асець) — лакальная назва зрубнай пабудовы з печкай каменкай для прасушкі хлебных снапоў.

Рыштаванні — часовае збудаванне з дошак або металічных трубак, якое ўстанаўліваецца ўздоўж будынка для правядзення будаўнічых або рамонтных работ.

Самец — бярвяно шчыта (франтону), звязанае ўрубкай (замком) з утвараючым схіл даху бярвяном — закоцвінай (свалокай), элемент канструкцыі даху на самцах.

Саха — дубовы слуп з разгалінаваннем, які падтрымлівае канструкцыю даху.

Светач — гл. Лучнік.

Свалока — гл. Закоцвіна.

Сенцы — зрубная ў выглядзе трысцена прыбудова да хаты з боку дзвярэй.

Скарбец — гл. Лямус.

Слеп — гл. Закоцвіна.

Слабада — гл. Воля, Вулька.

Стадола — канюшня на заезным двары ці вялікі хлеў.

Стажары — гл. Абарог.

Стажковая страха («чубам») — тып каркаснай ці зрубнай страхі стромкай (пірамідальнай) формы.

Стайня — гаспадарчая пабудова для ўтрымання коней.

Страха — верхняя, звычайна саламяная, частка будынка, якая пакрывае яго і засцерагае ад атмасферных ападкаў.

Стрыхалка — гл. Грабёнка.

Студня (калодзеж) — заглыбленне ў зямлі для здабычы вады з ваданосных гарызонтаў. Умацоўвалася ствалом дрэва з выдаленай сэрцавінай, камянямі, плахамі, зрубам.

Сцірта — невялікая пабудова для захавання снапоў перад абмалотам і сена; вялікі, звычайна прадаўтаваты стог сена, саломы або снапоў збожжа для захавання пад адкрытым небам.

Сядзіба (сяліба) — у сельскай мясцовасці сяліцебная адзінка (дворышча, дым), пазней адзінка забудовы вёскі: двор з жылымі і гаспадарчымі пабудовамі і гумнішчам.

Сяло — старажытны тып паселішча на Беларусі; цэнтр акругі, воласці.

Сяннік — гуменная пабудова для захоўвання сена, саломы.

Тартак — прамысловая лесапільня.

Такоўня (ток) — на прыгуменні адкрытая ці крытая пляцоўка для малацэббы зерневых.

Трам — моцная падоўжная бэлька, на якую абапіраліся папярэчныя бэлькі столі.

Трысцен — трохсценная зрубная прыбудова да жылога ці гаспадарчага памяшкання, злучаная праз слупы-шулы з асноўным зрубам — чатырохсценам.

Тын — агароджа з папярэчных або вертыкальных жэрдак, пераплеценых прутамі лазы, хворастам.

Устаўная (валочная) вёска — сельскае паселішча (падатная адзінка), збудаванае па правілах, прадугледжаных «Уставай на валокі» 1557 г.

Фальварак — панская гаспадарка з комплексам будынкаў, заснаваная на паншчыннай працы сялян; невялікая панская сядзіба, хутар.

Філёнга — тонкая дошка або фанера, якая ўстаўляецца ў дзвярную, паркетную або іншую раму.

Цапкі — гл. Каласнікі.

Цвінтар — царкоўны двор ці агароджанае месца пры царкве.

Цёс — дошкі, прызначаныя для пакрыцця даху.

Цясляр — рабочы, які займаецца грубай апрацоўкай драўніны, узвядзеннем драўляных будынкаў, вырабам простаі драўлянай мэблі.

Цяслярства — будаўнічае рамяство, адзін з відаў дрэваапрацоўчых рамёстваў, звязаны з вырабам і ўстаноўкай драўляных канструкцый і дэталей вялікіх памераў; галіна народнага дойлідства.

Цяслярскія знамены — меткі, знакі арцеляў, аб'яднанняў, брыгад, цэхаў цясляроў.

Чарот — высокая травяністая расліна сямейства асаковых, якая расце ў вадзе рэк, азёр, на балотах; матэрыял пакрыцця стрэх.

Чарэнь — ляжанка на печы; гарызантальная паверхня ўнутры печы.

Чацвярык — зруб-чатырохсцен.

Чыстая (белая) хата — у народным жытле памяшканне без варачнай печкі, ацяпляемае грубкай (шчытком), прыбранае (чыстае). У чыстую хату запрашалі толькі пад час урачыстасцяў, свят, прысмалі гасцей.

Чысты двор (панадворак) — частка двара насупраць хаты, адгароджаная ад гаспадарчага двара, дзе хадзіла свойская жывёла

Шалёўка — тонкія дошкі, якія ідуць на абшыўку драўляных пабудоў; абшыўка з такіх дошак.

Шатровая страха — гл. Стажковая страха.

Шатроўка (млын) — ветраны млын, у якім па напрамку да ветру паварочваецца верхняя частка, шацёр.

Штандары, штэмпалі — закапаныя ў зямлю калодкі, элемент падмурку іх па даўжыні

Шула — слуп з вертыкальнымі шпарамі для злучэння сцен і нарошчвання

Шчана — гл. Драніца.

Шчыт, шчыток — тып печкі-грубкі.

Шынок — памяшканне ў карчме ці пастаяльным двары для продажу гарэлкі ці асобная крама такога прызначэння.

ЛІТАРАТУРА

- Архітэктура Беларусі: Энцыкл. Мн., 1993
Беларускае народнае жыллё. Мн., 1973
Бломквист Е. Э. Крестьянское жилище русских, украинцев и белорусов // Восточнославян. этнограф. сб. Тр. ин-та этнографии им. Н.Н.Миклухо-Маклая. Новая сер. М., 1956. Т. 31
Лебедева Н. И. Жилище и хозяйственные постройки Белорусской ССР. М., 1979
Лакотка А. І., Барыс С. В. Сцежкамі дзядоў. Мн., 1986
Лакотка А. І. Сілуэты старога Мінска. Мн., 1991
Лакотка А. І. Бераг вандраванняў: Адкуль у Беларусі мячэці. Мн., 1994
Малчанова Л. А. Беларуская народная архітэктурная разьба: Альбом. Мн., 1958
Народная сельскагаспадарчая тэхніка беларусаў. Мн., 1974
Сахута Я. М. Фарбы роднай зямлі. Мн., 1985
Сергачев С. А. Деревянная архитектура Белоруссии XVI-XIX вв. Мн., 1984
Титов В. С. Историко-этнографическое районирование материальной культуры белорусов XIX – нач. XX в. Мн., 1983
Трацевский В. В. История архитектуры народного жилища Белоруссии. Мн., 1989
Этнаграфія Беларусі: Энцыкл. Мн., 1989
Якімовіч Ю. А. Драўлянае дойдства Беларускага Палесся XVII-XIX стст. Мн., 1978
Якимович Ю. А. Зодчество Белоруссии. Мн., 1991

Змест

З жыватворных глыбінь
Ад гарадзішчаў і селішчаў да гарадоў і замкаў
Мястэчкі і вясковыя паселішчы
Звоняць званы
Ад дрэва жыцця
Шляхецкае гняздо
Сялянская сядзіба
На ростанях стагоддзяў (замест пасляслоўя)
Слоўнік архітэктурна-этнаграфічных тэрмінаў
Літаратура

© OCR: Камунікат.org, 2016

© Інтэрнэт-версія: Камунікат.org, 2016

© PDF: Камунікат.org, 2016